МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
ИЗДАВА МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
№ 8.

МАКЕДОНИЯ
и
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
ВЪ XIX ВѢКЪ

отъ
СИМЕОНЪ РАДЕВЪ

ЧАСТЬ II.

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927.

ЧАСТЬ II.

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЛАВА III.

Участието на Македония въ българскитѣ борби срещу елинизма.

I. Градътъ Скопье дава въ 1829 г. знакъ за борба срещу властьта на Фенерската църква, като иска за своята епархия български владика.— II. Въ започнатитѣ въ Цариградъ борби въ първата половина на XIX в. между българитѣ и гръцката патриаршия македонцитѣ взиматъ най-живо участие: двама измежду тѣхъ — Неофитъ Рилски и Захарий Струмски личатъ между основателитѣ на българската община въ турската столица (1849 г.) — III. Поради това, че гръцката църква се противопоставя на българскитѣ искания, градътъ Кукушъ прогласява въ 1859 г. присъединяването си къмъ Светия Престолъ срещу обещанието на папата да му даде българи свещеници; тъй като това движение заплашва да се разпростре въ Македония, гръцкиятъ патриархъ се

вижда заставенъ, за да предотврати опасностьта, да назначи въ Кукушъ българския владика Партений Зографски. Това е първата българска победа надъ Фенеръ. — IV. Отъ 1860 г. българското вълнение въ Македония добива полетъ, който патриотичниятъ ентусиазъмъ на народнитѣ маси прави несъкрушимъ. Въ 1869 г. скжсването съ гръцката църква е вече станало въ Скопье, Велесъ, Прилепъ, Охридъ, Битоля и почти въ всички други градове въ провинцията. — V. Въ сжщото време една млада патриотка, Славка Динкова, отваря въ кжщата си въ Солунъ българско училище, а братъ й, Георги Динковъ, основава българска община въ голѣмата македонска столица, до тогава непревзимаема крепость на елинизма 177-308

ГЛАВА III.

Участието на Македония въ българскитѣ борби срещу елинизма.

Българското възраждане бѣше едновременно и идейно и народно движение. То целѣше духовното възкръсване на народа, а така сѫщо създаване на народна църква, независима отъ Фенеръ. Успоредно на това двойно стремление, което се изразяваше чрезъ легални срѣдства, отъ време на време избухваха опити и за политическа революция; но безъ да се отрича изцѣло тѣхното значение, защото тѣ имаха своето въздействие върху Високата порта, ту подбуждайки я въ полза на българитѣ, ту подстрекавайки я срещу тѣхъ, може да се каже, че до 1871 г. революционнитѣ опити играеха незначителна роля въ събитията на епохата.

Да се събуди българскиятъ народъ отъ неговото дълго историческо вцепенение изглеждаше тежка задача, защото фанариотитѣ не изоставиха нито едно отъ срѣдствата за да унищожатъ у него спомена за миналото. Никога единъ народъ, казва фран-

цузкиятъ писатель, г. Жоржъ Буске,[1] авторъ на една отлична история на България, никога единъ народъ не е билъ така систематично денационализиранъ.“ При все това обаче, книгитѣ и училищата надвиха бързо това страшно посегателство на гръцката църква. Скоро българскиятъ народъ се изтръгна отъ тъмнинитѣ и се устреми къмъ светлината тъй спонтанно и съ такава сила, че неговото пробуждане остава безпримѣрно, както неговитѣ изпитания бѣха безъ прецедентъ.

Повече трудность и други мжчнотии представляваше изпълнението на втората задача на българското възраждане: възстановяването

[1] Като разказва какъ гръцкитѣ владици умишлено унищожаваха всѣка следа, която би напомнила нѣкогашното величие на България, г. Буске пише: „Всичкитѣ книги, които можаха да се намѣрятъ въ библиотекитѣ на Св. Гора и които бѣха въ връзка съ славното минало на българитѣ или съдържаха произведения на тѣхната стара литература бѣха изгорени на купове. Въ сърдцето на българската земя, на нѣколко километра отъ София, въ 1823 г. митрополитъ Иоакимъ научилъ се, че въ селото Церовина се намиратъ стари сбирки и антични икони, заповѣда на селянитѣ да ги натоварятъ на една кола и да ги изгорятъ на полето. Въ замѣна той имъ даде гръцки книги и икони съ гръцки надписи. Търновскиятъ митрополитъ, който бѣ намѣрилъ скритъ въ една стена шкафа, съдържащъ библиотеката на нѣкогашнитѣ търновски патриарси, заповѣда да изгорятъ всичкитѣ български книги въ градината му. Никога отъ Омира насамъ не е вижданъ подобенъ примѣръ на фанатизъмъ.“ G. Bousquet. Historie du peuple bulgare, Paris, 1909.

на българската църква. Тукъ народното движение трѣбваше да се бори съ една опасна сила — Фенеръ, най-висшето учреждение въ Турция следъ Високата порта.

Когато Мохамедъ II завладѣ Цариградъ, той даде на гръцкия патриархъ, пребиваващъ въ бившата византийска столица, почти суверенна власть надъ всички християни отъ православно вѣроизповѣдание. Той бѣше отъ тогава признатъ за политически шефъ на християнитѣ въ отоманската империя и тѣхенъ представитель предъ Султана. Правата и прерогативитѣ на патриарха бѣха огромни. Да чуемъ това, което казва за тия права гръцкиятъ съвременен историкъ Бикеласъ.[1]

„Върховенъ началникъ на духовенството, на което той можеше да налага наказания, шефъ на църквитѣ и блюститель въ тѣхното ржководене, той бѣше освенъ това облѣченъ съ юридическа власть надъ мирянитѣ, власть, която се простираше отъ случаитѣ, имащи връзка съ брачнитѣ отношения, до всѣка разпра, наказателна или гражданска, между християни, стига само тѣ самитѣ да не предпочи-

[1] D. Bikelas, La Grèce byzantine et moderne. Paris, 1893, p. 173.

таха да се отнесатъ до турскитѣ сѫдилища. Тѣзи привилегии бѣха преминали и върху архиепископитѣ и епископитѣ, като представители на патриарха въ провинциитѣ. Вънъ отъ освобождението отъ карачъ[1], отъ което се ползуваха членоветѣ на духовенството, църковната власть имаше правото на данъкъ върху християнскитѣ семейства за да посрѣща общественитѣ разходи, които налагаше упражнението на отстѫпленитѣ права".

Бикеласъ съ право заключава, че „всичко това съставляваше държава въ държава". Като прибавимъ, че тази църковна държава бѣше въ услуга на елинския прозелитизъмъ и че отъ подчинението на Охридската патриаршия въ 1767 г. цѣлиятъ български народъ ѝ бѣше подвластенъ, ще имаме по тоя начинъ идея за мѫчнотиитѣ, предъ които той се бѣ намѣрилъ за да преодолѣе едно такова препятствие.

Безъ съмнение Турция не винаги зачиташе привилегиитѣ и достоинството на фенерскитѣ патриарси. Самъ Мохамедъ II по единъ нищоженъ поводъ бѣ заповѣдалъ да се обръсне

---

[1] Данъкъ, който плащаха само християнитѣ.

главата и да се отреже носа на патриарха Иосафъ. Примѣри за подобно третиране не липсваха дори и въ следващитѣ вѣкове. Знае се, че въ началото на гръцкото възстание въ 1821 г., патриархътъ Григорий VII бѣше обесенъ на вратата на своята резиденция. Отъ тия факти обаче не трѣбва да се правятъ заключения за намаляване авторитета на фенерската църква. Известно е, че удушаването на великитѣ везири съставляваше въ нѣкогашна Турция една постоянна традиция; при все това обаче, употреблението на вжжето съ нищо не намаляваше властьта на тѣзи висши сановници.

Прочее може да се твърди, че въ момента когато българското движение трѣбваше да атакува фенерската църква, последната се радваше още на огромното си влияние като законно установена власть въ империята. Нейниятъ престижъ въ източното православие бѣше сжщо така високъ, защото Иерусалимскиятъ, Антиохийскиятъ и Александрийскиятъ патриарси признаваха и тогава, както и сега нейното първенство. Така бѣше и съ руската, гръцката и сръбската църкви. Най-сетне европейскитѣ сили, всички безъ изключение, манифестираха по отношение на Цариградския па-

триархъ уважението дължимо на единъ отъ най-голѣмитѣ църковни началници.

На тази огромна политическа и духовна власть, почиваща едновременно и на фермитѣ на Високата порта и на подчинението на православието и на уважението на Европа, какво можеше да противопостави българскиятъ народъ?

Своитѣ собствени традиции? Тѣ бѣха прекжснати. Своитѣ исторически права? Казваха, че тѣ били прескрибирани. Своето морално право? То бѣ оспорено. Своята сила? Тя бѣ скрита. Интересътъ на Турция? Тя нѣмаше ясна представа за това. Чужда подкрепа? Тя щѣше да дойде по-късно. Една единствена възможность се представяше на българския народъ: родството по произходъ съ славянска Русия. Но Русия не различаваше още народноститѣ на Ориента: тя виждаше тамъ само православието и въ православието само неговия върховенъ началникъ, вселенския патриархъ, съ една дума — Фенеръ.

Всѣко отъ тия съображения трѣбваше да обезкуражи българскитѣ патриоти: никое не ги спрѣ. Защото народното движение имаше въ основата си една експанзивность, която из-

бухна съ неудържимата сила на природна стихия. Въ известни северни страни, гдето зимата трае дълго, растителностьта при топенето на снѣговетѣ като че ли експлодира; тя се разпуща съ една буйна сила и съ една разточителность, които сѣкашъ сж отплата на дълго спалата земя. Така следъ единъ нѣколко вѣковенъ сънь, българското чувство, изведнажъ събудено, скочи съ толкова силенъ и гордъ устремъ, че никаква пречка не бѣше въ състояние да го уплаши, нито пъкъ да го затрудни за дълго. Борбата срещу Фенеръ трая повече отъ 30 години — единъ периодъ изобщо кжсъ за сътресението, което стана — тя бѣ жестока и стръвна, тя имà за българитѣ възкачвания и падания, но тя бѣ безъ прекжсване, безъ спиране, безъ ослабване — и тя успѣ.

Началната цель на българското възраждане бѣ скромна. Преди всичко народътъ не възставаше противъ властьта на Фенеръ; той искаше само богуслужение на своя езикъ. Македония пакъ първа формулира ясно това искане: въ 1829 г. Скопската епархия поиска български владика. Слѣдъ това, въ 1840 г. дойде

редъ на Търново, старата българска столица. Други градове последваха дадения примѣръ и малко по-малко, вълнението за национално духовенство се разпространѣ по цѣлата българска земя.

Тѣзи първи опити останаха безъ резултатъ. Фенеръ, споредъ случая, или ги отблъсваше съ високомѣрие, или пъкъ ловко ги отбѣгваше. Отъ това разбира се произлазяше едно растяще недоволство и възбуждение, но събитията, които ставаха въ провинциитѣ не можеха въ това време, поради мжчнотията въ съобщенията и ослабването на администрацията, да привлѣкатъ вниманието на Високата порта и да упражнятъ въ противовѣсъ нѣкакво въздействие върху Фенеръ.

Българското движение придоби реално политическо значение едва когато неговитѣ вълни се съсрѣдоточиха къмъ Цариградъ. Това развитие бѣше въ реда на нѣщата. Седалище на Високата порта и на патриаршията ѝ, отъ това двойно гледище, върховна инстанция за българскитѣ искания, Цариградъ трѣбваше да бжде сжщо така по силата на нѣщата центъръ на тѣхната акция за народна църква.

Въ момента когато започваше движението срещу патриаршията, въ турската столица съществуваше една многочислена българска колония, брояща повече отъ 30,000 души. Тя се състоеше въ по-голѣмата си часть отъ хора временно установени въ Цариградъ, работници, занаятчии и бакали, почти всички отъ Македония. Надъ тази маса отъ дребни хора се издигаше една класа отъ чорбаджии: притежатели на търговски къщи, държавни доставчици, банкери, голѣми скотовъдци отъ Тракия, търговци на кожи отъ Охридъ. Но тая класа бѣше твърде ограничена. Най-после нѣколцина българи на служба, които бѣха достигнали до значителни длъжности, но които не бѣха въ никакъвъ почти контактъ съ останалата часть на колонията.

Най-интересенъ елементъ отъ тая колония съставляваха императорскитѣ шивачи. Това бѣха българи отъ Тракия, натоварени съ шиенето на униформитѣ на отоманскитѣ войници. Тѣхното число достигаше до 4,000 души. Тѣ имаха единъ видъ военна организация и се радваха на значителни привилегии. Тѣхнитѣ работилници бѣха настанени въ Стамбулъ, въ

едно огромно старо здание, наречено Хамбаръ, което на турски значи житница.

Въ тази срѣда отъ работници, гдето благодарение на особеното покровителство на държавата царѣше духовна свобода, сурово потискана нѣкога, българското движение въ Цариградъ направи първия си опитъ. Импулсътъ за това бѣ даденъ отъ монаха Неофитъ Хилендарски, нареченъ Бозвели.

Неофитъ Бозвели бѣ роденъ въ Котелъ, малкия живописенъ градъ, разположенъ въ политѣ на Балкана, който даде на съвременна България голѣмъ брой писатели и бунтовници. Той бѣ получилъ духовното си звание въ Хилендарския монастиръ на Света Гора. Спокойствието на монастиря обаче не подхождаше на неговата пламенна природа, смущавана отъ необходимостьта да работи. Той напусна монастиря и почна да кръстосва България, толкова жаденъ да научи самъ, колкото и страстно желаящъ да обучава другитѣ, защото голѣмата добродетель на тѣзи славни монаси самоуци отъ епохата на българското възраждане бѣше, че тѣ не преставаха никога да бждатъ ученици следъ като, поради нуждитѣ на времето, неподготвени, бѣха станали

учители. За дейностьта на Неофита въ областьта на просвѣтата свидетелствуватъ три учебника издадени отъ него въ 1835 год. въ Крагуевацъ и Бѣлградъ въ Сърбия. Но той бѣше създаденъ и за педагогическа кариера толкова малко колкото за монашеския животъ: неговото истинско призвание бѣше обществения животъ. Той бѣше роденъ за борба и природата го бѣше създала по духъ и по тѣло за голѣми предначинания. Съ своя атлетски ръстъ, съ орловия си носъ и пламенни очи той отъ първия погледъ още правѣше впечатлението на човѣкъ, за когото „да живѣешъ" значи „да се боришъ". Това впечатление се извлича още повече отъ неговитѣ писма и пропагандаторски статии. Лиричното вдъхновение, постоянно подържано, ораторската плодовитость, извънредния даръ на словна изобретателность, силата на хулитѣ и проклятията, съ които клеймеше гръцкото духовенство, виковетѣ на гнѣвъ, патетичнитѣ ламентации, поривитѣ на нѣжность и на болка предъ вида на унизена България, показватъ у Неофита единъ темпераментъ страстенъ и дързъкъ и една болезнено силна чувствителность. Това бѣше съ една дума френетична натура.

Единъ такъвъ човѣкъ не можеше да не привлѣче върху си гнѣвнитѣ погледи на гръцката църква. Впрочемъ той не искаше никакъ да се крие отъ нея. Докато другитѣ бѣха още предпазливи, той показваше народностьта си като предизвикателство. Затова, той бѣше постоянно прицелна точка на преследвания отъ страна на фенерскитѣ владици. Въ 1838 г. неговитѣ разпри съ тѣхъ го доведоха въ Цариградъ.

Неофитъ се настани у „султанскитѣ шивачи" въ знаменития Хамбаръ, гдето тѣ шиеха турскитѣ униформи. Всѣка недѣля и празниченъ день, следъ като ги придружаваше въ нѣкоя гръцка църква да слуша заедно съ тѣхъ литургията, той ги събираше на връщане за да имъ проповѣдва на български. Но религията заемаше малко мѣсто въ неговитѣ проповѣди; това което той въ действителность имъ обясняваше бѣше старата история на България, славата на царетѣ и великитѣ дѣла на предцитѣ.

Пламенното слово на Неофита скоро има своя отгласъ и вънъ отъ кржга на неговитѣ обикновени слушатели. Единъ високъ сановникъ на Високата порта, българинъ по про-

изходъ, Василаки Великовъ, нареченъ Турко Василаки, се заинтересува отъ пропагандата на монаха, името на когото бунтуваше българската колония и нѣколко пжти присжтствува на събранията въ Хамбара. Единъ виденъ българинъ отъ онова време, Стоянъ Чалжковъ, нареченъ чорбаджи Стоянъ, който живѣеше съ цѣлата си задруга въ селото Кючукъ-Кьой и който си бѣ издигналъ своя църква, заведе у себе си Неофита и го помоли да служи литургията на български. Славата на Неофита растѣше много бързо и скоро той стана центъръ на едно живо народно раздвижване. Той замисли тогава да закрепи своето дѣло съ основаването на една българска църква въ Цариградъ, около която трѣбваше да се групира и организира цѣлата колония.

Идеята, изложена отъ него бѣ приета съ ентусиазъмъ отъ неговитѣ съмишленици, обаче той нѣма време да я реализира. Търновската епархия — на която титулярътъ, единъ грькъ нареченъ Панаретъ, бившъ панаирски борецъ, бѣ довелъ скандала до тамъ, че задигна отъ олтаритѣ светитѣ чаши за да ги претопи въ прибори за масата си — туку що бѣше изпратила въ Цариградъ една депутация

(1840 год.) за да иска отъ патриаршията владика българинъ. Изборътъ на търновци се бѣше спрѣлъ на Неофита. Високата порта, подбудена съ различни срѣдства, подържаше неговата кандидатура. Фенеръ се пристори, че отстжпва; той поиска обикновената инвеститура на името на Неофитъ, но не българскиятъ монахъ бѣ изпратенъ въ Търново, а единъ гръкъ съ сжщото име, единъ 25 годишенъ младежъ отъ антуража на патриарха, Неофитъ Византийски. Измѣстенъ чрезъ тази игра, Неофитъ Бозвели получи като за утешение предложение за мѣстото на викарий при новия търновски владика. Фанариотитѣ като го мислѣха обидчивъ, разчитаха, че той щѣше да откажа: той прие. Да бжде въ Търново съ една официална титла и съ една служба, призната въ църковната иерархия, това бѣше първия успѣхъ за Неофита. Той разчиташе на своето лично влияние за да заеме въ епархията онова положение, което гръцката църква му отказваше.

Пристигналъ наскоро въ Търново, Неофитъ се хвърли въ работата съ присжщата нему пламенность. Той се надѣваше чрезъ устрема на народната маса да се наложи на

архиепископа и да го застави да се преклони предъ българската воля. Но гъркътъ бѣ отъ добра школа, той бѣ порастналъ въ Фенеръ и познаваше на длъжъ и на ширъ турския режимъ, та лесно намѣри срѣдство да се отърве отъ своя досадливъ викарий. Така една нощь (8 априлъ 1841 г.), Неофитъ бѣ събуденъ отъ турски стражари, които го оковаха, вързаха го на единъ коль и го изпратиха подъ силна стража въ Света-Гора, въ Хилендарския монастиръ, къмъ който той принадлежеше.

Заточението на Неофита трая близу 4 години. Въ 1844 г. презъ августъ той избѣга и се яви въ Цариградъ. Българската колония му устрои възторжено посрѣщане. Хвърленото отъ него семе бѣ поникнало; това което нѣколко години по-рано минаваше за смѣла мечта, сега се представляваше като една неотложна задача. Кипящата енергия на светогорския бѣглецъ отъ тоя моментъ се устреми къмъ една друга голѣма цель: касаеше се именно за създаване на българска автономна община съ национално духовенство. Въ тази голѣма историческа задача Неофитъ намѣри единъ ценен сътрудникъ въ лицето на Ила-

риона Стояновичъ, светогорски калугеръ като него, обаче по младъ и съ духъ по гъвкавъ и предвидливъ.

Иларионъ бѣше роденъ въ Елена, градецъ въ Северна България. Съвсемъ младъ още, той влѣзе въ Хилендарския монастиръ и тамъ се покалугери. Следъ като известно време се бѣ училъ въ грѫцкия колежъ въ Карея на Света-Гора, той бѣ изпратенъ въ Андросъ за да получи тамъ по-високо образование.

Училището въ Андросъ — Андросъ е едно островче отъ Цикладитѣ — създаде презъ време на своето кѫсо но блѣскаво сѫществуване, една цѣла плеяда отъ млади българи, ролята на които бѣше извънредно важна въ възраждането на тѣхния народъ. Затова заслужава да се спремъ за малко върху него.

Това училище бѣ основано въ 1836 г. отъ единъ бившъ борецъ за грѫцката независимость, Каирисъ. Той минаваше по онова време за единъ отъ най-голѣмитѣ мислители на Гърция. Ето защо неговото име бѣ привлѣкло въ Андросъ много ученици. Въ тѣхното число имаше десетина българи, обаче тѣ още не съзнаваха своята националность: тѣ всички носѣха имена съ грѫцко окончание.

Каирисъ преподаваше едновременно и гръцка литература и положителнитѣ науки, обаче той бѣше преди всичко религиозенъ философъ. Той бѣ основалъ една секта, наречена теозевитска, която изповѣдваше единъ видъ либераленъ деизъмъ съ литературна окраска. Каирисъ отхвърляше Христа, защото той смѣташе недостойно за единъ гръкъ да признава за глава на религията единъ чужденецъ, още повече евреинъ. Подъ вида на световенъ реформаторъ, това бѣше единъ гръцки националистъ. Той мислѣше да създаде триумфа на мисията на елинизма чрезъ своята нова църква. Защото въ своитѣ проекти той приемаше като църковенъ езикъ чистото дорийско наречие, което по тоя начинъ трѣбваше да добие характера на световенъ езикъ. Цѣлото човѣчество, казваше той на своитѣ ученици, споредъ както ще прегръща новата религия, ще се елинизира, защото ще трѣбва да се моли на гръцки.

Тѣзи теории на ученицитѣ на Каирисъ бѣха придружени съ едно общо презрение къмъ всички чужди народи и особно къмъ славянитѣ. Тия последнитѣ бѣха предметъ на найпрезрително отнасяне при всѣки случай. Тѣх-

ното име бѣ смѣтано като синонимъ на робство; тѣ придаваха на дветѣ думи сѫщата етимология.[1] Колкото за българитѣ — тѣмъ бѣ отречено всѣкакво човѣшко достоинство; въ Андросъ, както и на всѣкѫде въ Гърция бѣ догма, че тоя народъ е неспособенъ да достигне каквато и да е цивилизация съ собствени срѣдства и че той или трѣбва да остане варварски, или да се елинизира.

Младитѣ фанатизирани гърци мислѣха съ винаги жива скърбь за нанесенитѣ нѣкога поражения отъ българитѣ надъ византийскитѣ войски. Въ една биография на Илариона намираме по поводъ на това състояние на духоветѣ единъ интересенъ разказъ. Училището въ Андросъ било интернатъ, въ който при всѣко ядене имало обичай единъ отъ ученицитѣ да чете нѣкои пасажи отъ историята на Елада и на Византия. Единъ день, когато единъ ученикъ гръкъ четѣлъ за поражението на императора Никифора, убитъ отъ българския царь Крумъ, изведнажъ хвърлилъ книгата, разридалъ се и презъ сълзи извикалъ: „Какъ е възможно единъ тъменъ варваринъ да убие

---

[1] Slaus — Sclavus.

единъ гръцки императоръ?" И следъ това припадналъ. Всрѣдъ последвалото вълнение нѣколцината българи ученици се запитали помежду си: „Какво можемъ да очакваме отъ тѣзи хора, които питаятъ само презрение къмъ насъ?"

Младитѣ българи отъ Андроската школа бѣха по духъ наполовина елинизирани. Върху общи идеи тѣ си говорѣха помежду си само на гръцки. Гръцкиятъ езикъ успѣ полека-лека неусетно да стане езикъ и на тѣхнитѣ интимни разговори. Елинската култура бѣше тая, къмъ която тѣ се стремѣха. Всичко това обаче не имъ пречеше да помнятъ своя произходъ. Тѣ се чувствуваха българи и не можеха да забравятъ това. Виждайки своя народъ постоянно осмиванъ и служащъ за посмѣшище, въ тѣхнитѣ души започна да кипи едно негодувание, което все повече и повече растѣше. Дори тия измежду тѣхъ, които отначало бѣха очаровани отъ новаторския гений на Каирисъ, не закъснѣха да се възбунтуватъ срещу високомѣрнитѣ манифестации на неговия елински прозелитизъмъ, скритъ подъ религиозна маска. Тази инстинктивна реакция, която се оживяваше отъ всѣкидневния кон-

тактъ съ гръцкото безсрамие, трѣбваше малко по-малко да преобрази у българитѣ ученици чувството на произхода имъ въ едно активно национално съзнание. Влиянието на единъ другъ гръцки ученикъ отъ онова време, Кораи, ускори бързината на тази еволюция.

Въ действителность тогава, когато Каирисъ мечтаеше да възстанови дорийския диалектъ въ неговата абсолютна чистота, Кораи проповѣдваше, че всѣки народъ трѣбва да се учи на родния си езикъ. Младитѣ българи, които още смътно търсѣха своя пжть, прегърнаха тази идея и съ живостьта на своята възрасть, се хвърлиха къмъ реализирането ѝ: така се роди на островъ Андросъ славянобългарско дружество за пропаганда на образованието, цельта на което бѣше да създаде училища, кждето обучаването на българитѣ да става на тѣхния собственъ езикъ. Това дружество бѣше тайно, защото неговитѣ основатели се страхуваха, и съ право, отъ гръцката нетолерантность, Тѣ се събираха тайно и правѣха проекти за тѣхното бждеще апостолство въ българскитѣ земи. Тѣ се бѣха обвързали съ писмена клетва да служатъ на народа си и да го въздигнатъ.

Въ 1839 г. Каирисъ, когото светия Синодъ въ Атина преследваше като еретикъ, закри училището си. Неговитѣ ученици българи се премѣстиха въ Атина. Въ гръцката столица тѣ намѣриха други свои съотечественици, на които предадоха своята патриотична треска. Тѣ подновиха дружеството и клетвата да се отдадатъ на възкресяването на България. И съ тѣхната младенческа, красива любовь, тѣзи „варвари" започнаха да разпространяватъ въ подножието на Олимпъ и подъ сѣнката на Партенона, великитѣ мечти на дѣдитѣ си, които гърцизъмътъ считаше умрѣли за винаги.

Младежитѣ, които въ Андросъ и Атина правѣха тия хубави проекти за бждещето, бѣха отъ всички части на българската земя. Иларионъ и двамата му братя, а сжщо и Момчиловъ бѣха отъ Северна България; Чомаковъ, Добровски, Бусилинъ — отъ Тракия; Христо Дойчиновъ, Захарий Струмски, Петъръ Мишайковъ и Робевъ — отъ Македония. Всички тия хора заемаха важно мѣсто, било въ българската литература, било въ народното движение. Нѣколцина отъ тѣхъ бѣха негови водачи и никой не остана затъмненъ, никой не забрави клетвата на своята младость.

Иларионъ не можа да следва дълго науки-тѣ си въ Атина. Подозрѣни въ ересь, всичкитѣ духовни лица, бивши ученици на Каириса, трѣбваше да отидатъ въ Цариградъ и да се представятъ предъ една църковна комисия, натоварена да провѣри тѣхното православие. Иларионъ лесно установи чистотата на своето учение и следъ единъ несполучливъ опитъ да отиде въ Русия, влѣзе въ училището на Куручешме.

Това училище бѣше тогава най-висшето учебно заведение въ Цариградъ. Гръцкитѣ науки въ него се преподаваха блѣскаво. Между многочисленитѣ ученици, които славата на известнитѣ учители въ Куру-чешме привличаше отъ всички области на Турция, личеха и нѣколо българи. Двама отъ тѣхъ трѣбваше да играятъ въ бждещата история на България първостепенна роль: Раковски, голѣмата романтична фигура на когото владѣе надъ цѣлото българско революционно движение и Гаврилъ Кръстовичъ, който, впусналъ се въ противоположенъ пжть, стана висшъ сановникъ на Високата порта и упражни силно влияние въ насокитѣ на народното движение срещу фенерската църква.

Въ Куру-чешме Иларионъ намѣри между ученицитѣ отъ български произходъ това разпалено стремление къмъ национално съзнание, което имаше у него и другаритѣ му отъ Андросъ и Атина. Той се приобщи съ тѣхъ въ сѫщата патриотична вѣра и въ мечтитѣ си за България, удвои амбицията и пламъка си. Въ 1844 г. той свърши училището и се приготовляваше отново да замине за Русия, когато Неофитъ се яви шумно въ Цариградъ и го увлѣче въ вихъра на своята дейность.

И по тѣло и по духъ тѣзи двама хора, които сега заставаха на чело на българското движение, бѣха съвсемъ различни. Неофитъ бѣше буенъ, безъ чувство на мѣрка и наивенъ, Иларионъ напротивъ бѣше тънъкъ, изященъ, измѣренъ въ всичко и съ твърдость, гъвкава и мѫдра. Къмъ това се прибавяше още и голѣмата разлика въ годинитѣ и културата. Но общата любовь, която ги въодушевяваше, внасяше хармония между тѣхнитѣ души и тѣсна солидарность въ възгледитѣ и дѣлата имъ. И единиятъ и другиятъ преследваха съ сѫщия жаръ и искаха да реализиратъ съ сѫщитѣ срѣдства създаването на българска иерархия съ народно духовенство.

Тенденциитѣ на турската политика изглеждаше че благоприятствуваха на стремленията на двамата български патриоти. Реформаторското движение, започнато отъ Султанъ Махмуда и следвано отъ неговия наследникъ Абдулъ Меджидъ, бѣше още въ периода на хубавитѣ обещания. Грамотата за новата ера, Хати-шерифътъ, обнародванъ въ 1839 г., следъ като съобщаваше за голѣмитѣ подобрения въ положението на поданицитѣ на империята, прибавяше: „Тия височайши отстѫпки се даватъ на всички отъ каквото вѣроизповѣдание и да сѫ; всички, безъ изключенне могатъ да се ползуватъ отъ тѣхъ."[1] Положението на турскитѣ държавници не изглеждаше да е въ противоречие съ тия благородни намѣрения на монарха. Неофитъ и Иларионъ, които имаха единъ видъ мандатъ отъ българската колония, за да я представляватъ въ политическитѣ постѫпки, бѣха благосклонно приети въ Високата порта и изнесоха отъ тамъ най-ободрителни впечатления. Двамата водачи имаха освенъ видимото раз-

---

1 Ed. Engelhardt. La Turquie et le Tanzimat, Paris, 1882, t I, p. 36.

положение на турското правителство и едно друго основание да се надѣватъ: тѣ си бѣха осигурили подкрепата на полската емиграция въ Цариградъ.

Отъ XVIII в. полскиятъ народъ се радваше на живитѣ симпатии на турцитѣ. Знае се, че Високата порта бѣ единствената сила, която отказа да признае последната подѣлба на Полша. Откакъ рускитѣ амбиции бѣха започнали да хлопатъ по вратитѣ на отоманската империя, приятелството на турцитѣ къмъ Полша още повече порасна, защото при уважението, което тѣ чувствуваха къмъ тоя благороденъ и нещастенъ народъ се прибавяше и предчувствието за една аналогична сждба. Полскитѣ патриоти се бѣха опитвали много пжти да се възползуватъ отъ това благоприятно разположение за да осигурятъ възстановяването на тѣхната държава, обаче всичкитѣ имъ комбинации бѣха осуетявани отъ повтарящитѣ се поражения на Турция.

Въ 1840 г. единъ полски писатель, Чайковски, твърде познатъ между съотечественицитѣ си съ своитѣ исторически романи, въ които възпѣваше славнитѣ подвизи на предцитѣ, замисли една съвсемъ нова акция

на Полша на Ориента. Той мечтаеше да изтръгне южнитѣ славяни отъ руското влияние и да ги групира около една свободна и възродена Турция, опредѣлена да стане внушително орждие срещу империята на царетѣ. Въ този планъ голѣма роль се падаше на българския народъ, най-многочисления между балканскитѣ славяни. Чайковски се бѣше запозналъ въ Парижъ съ млади български студенти, които го бѣха поразили съ сериозностьта си. Той почувствува още по-голѣмо уважение къмъ този полузабравенъ тогава народъ, името на когото бѣ нѣкога гърмѣло въ източна Европа. Така у него се оформи плана да спомогне за повдигането на българитѣ.

Чайковски изложи своитѣ идеи най-напредъ на князъ Чарторижски, водачъ на полската емиграция и единъ видъ некоронованъ краль на Полша. Тѣ бѣха горещо одобрени. Но важно бѣше за успѣха на тая политика да се спечели подкрепата на Франция. Чайковски се залови за това. Той успѣ да заинтересува съ проектитѣ си министра Гизо, който му обеща субсидия. Турското посолство, сондирано на свой редъ, се показа най-добре разположено. Въ 1841 г. Чайковски тръгна за

Турция като политически агентъ на князъ Чарторижски и като апостолъ на турско-славянското сближение.

Следъ едно осведомително пжтуване изъ българскитѣ земи, Чайковски има една среща съ Гизо, на която присжтствуваха Чарторисжки и турския посланикъ Нафи-ефенди. Вследствие на неговия рапортъ бѣше решено, че полски учители ще заминатъ за България за да отворятъ тамъ училища, които Франция ще подпомага. Но този хубавъ проектъ пропадна поради грѣшката на единъ полякъ на име Пауша, които пропилѣ първитѣ суми, отпуснати отъ френското правителство. Чайковски трѣбваше да се върне въ Цариградъ, отнасящъ съ себе си само своитѣ добри намѣрения.

Благородниятъ полякъ не престана да се интересува за сждбата на българския народъ. Той постави на разположение на Неофита и Илариона, които бѣха отишли да искатъ неговата подкрепа, високитѣ и мощни връзки, които си бѣше създалъ въ отоманския политически свѣтъ. „Азъ ги заведохъ, разказва той въ споменитѣ си[1], у Мехмедъ-Аали паша,

[1] Извадки отъ споменитѣ на Чайковски относно България, бѣха публикувани въ български преводъ въ Сборника МНП, София, 1894, Томъ X.

шурей на Султана и генералъ-фелдцайхмайстеръ. Той имъ обеща покровителството си и ги натовари да му направятъ едно изложение на историята на българската охридска патриаршия, да му изложатъ злоупотребленията, вършени отъ гръцкото духовенство върху българския народъ и изобщо да му представятъ своитѣ желания и стремления. Мемоара бѣ написанъ и представенъ по принадлежность. Между това гръцката патриаршия бѣ вече подушила работата и потърси авторитѣ й. Слѣдъ като се посъветвахъ съ Мехмедъ-Аали паша, азъ скрихъ отцитѣ Неофита и Илариона въ монастиря на Лазариститѣ".

Двамата български патриоти останаха малко време у Лазариститѣ. Нескромниятъ и несдържанъ прозелитизъмъ на тия мисионери не имъ харесваше никакъ. Отъ друга страна, великиятъ логотетъ на патриаршията, който се бѣше поставилъ въ контактъ съ Неофита, го излъга. Двамата монаси излѣзоха отъ убѣжището си и заловиха отново своята пропаганда. Фенеръ обаче чакаше само удобния случай за да се разсвирепѣе. За да противодействува на влиянието на Чайковски, той си осигури дръжката на руския посланникъ

Титовъ. Този последниятъ не бѣше въ течение на българското движение. За него стигаше да научи за отношенията на Неофита и Илариона съ поляцитѣ и католицитѣ, за да мисли най-зле за тѣхъ. Той обеща прочее безрезервно своята подкрепа за наказанието на двамата монаси.

Гнѣвътъ на гръцката църква скоро се прояви. Единъ прекрасенъ день Неофитъ бѣ хванатъ на улицата отъ жандармитѣ на Фенеръ, които искаха да го заведатъ въ патриаршията. Неофитъ бѣ съ атлетски ръстъ, той отчаяно съ бори, но тъй като имаше работа съ по-силенъ врагъ, той бѣ свързанъ и завлѣченъ въ патриаршията, съ окървавено лице, съ разкъсано расо, изригващъ проклятия срещу своитѣ мѫчители. Иларионъ сѫщия день бѣ задържанъ и двамата, следъ едно кѫсо престояване на о-въ Халки, отъ гдето българитѣ напразно се опитваха да ги извлѣкатъ, бѣха интернирани въ Св. Гора.

Заточаването на двамата монаси предизвика голѣмо вълнение въ българската колония. Тя използува всичкитѣ си връзки въ Цариградъ, за да се отмѣни тази несправедлива мѣрка. Петиции отъ провинцията бѣха изпра-

тени все съ сѫщата цель до Високата порта. Великиятъ везиръ, Решидъ паша, предъ когото Чайковски енергично настояваше и на когото френскиятъ посланникъ сѫщо така бѣ казалъ нѣщо, реши да се намѣси и помоли Фенеръ да се покаже отстѫпчивъ. Патриархътъ обаче настоя на прерогативитѣ си и успѣ: заточението не се отмѣни.

Двамата виновници бѣха подложени споредъ изричната заповѣдь отъ Фенеръ на единъ твърде тежъкъ режимъ. Тѣ бѣха затворени въ едно подземие пълно съ мишки само на хлѣбъ и вода.

Иларионъ понасяше сѫдбата си съ кротость, поради което положението му съ време се подобри. Обаче силнитѣ протести на Неофита му навлѣкоха още по-лошо третиране. Това се отрази на здравето му. При все това душата на стария борецъ остана непоколебима. Писмата които той успѣваше да изпраща въ България — нѣкои отъ тѣхъ сѫ намѣрени — сѫ пълни съ безумна вѣра и съ пророчески мечти. На 28 мартъ 1848 год., малко време преди смъртьта си, той пише на единъ отъ ученицитѣ си въ Търново: „Смѣлость!... Говори... Настоявай... Пусни ралото... Сѣй...

Ще дойдатъ жътвари за нашата жетва... Смѣлость!" Въ деня, когаго той предаде Богу изстрадалия си и дързъкъ духъ, той повика при себе си Илармона и му каза: „Сине мой, азъ умирамъ. Не се отчайвай никога. Бжди храбъръ, бжди твърдъ. Продължавай да сѣешъ доброто зърно. Довърши това, което азъ започнахъ". Слѣдъ това съ трогателни думи той говорй на нѣколцината монаси, които се бѣха притекли около леглото му, каза имъ че вижда вече България тържествуваща и въ това лжчезарно видение, утихна и издъхна.

Заточението на Илариона трая още две години. Най-сетне въ 1850 г. благодарение на постжпкитѣ на единъ руски пжтешественикъ, Муравиевъ, който се запозна съ него въ Света Гора, той получи разрешение да се върне въ Цариградъ.

Презъ време на отсжтствието на своитѣ двама водачи, българското движение не спрѣ никакъ. Изоставено за малко, то тръгна още по-добре. Неговитѣ усилия се бѣха съсредоточили главно върху първата идея на Неофита: основаването на българска църква въ Цариградъ.

Тъй като националното движение бѣ получило широко разпространение, не бѣше мжчно да се събератъ необходимитѣ суми за изпълнението на единъ такъвъ проектъ. Но за да се построи църква, трѣбваше да се получи специално разрешение отъ Султана — белратъ, а за това се опасяваха отъ противодействието на Фенеръ. Тъкмо тогава дойде неочакваната и решителна намѣса на князъ Богориди въ българскитѣ работи.

Стефанъ Богориди бѣше роденъ въ 1775 г. въ Котелъ. Той бѣше внукъ на Софрония, който — както казахме вече — бѣше единъ отъ предтечитѣ на българското възраждане. Следъ като получи отлично образование въ колежа на Св. Сава въ Букурещъ, той постжпи на турска служба, въ която напредъкътъ му бѣ извънредно бързъ и блѣскавъ. Отъ края на XVIII в. той бѣ отблизо замѣсенъ въ всички голѣми събития, въ които Високата порта участвуваше. Презъ време на експедицията въ Египетъ той придружаваше като адютантъ на главния драгоманинъ на марината турския експедиционенъ корпусъ и присжтствува на Абукирската битка. Въ 1828 г. го виждаме въ една мисия, изпратена отъ Сул-

тана при Николая I. Въ 1829 г. той отъ името на Високата порта води преговоритѣ за Петроградската конвенция. Никакъвъ важенъ трактатъ не се сключваше безъ негово участие. Ункяръ-скелесийския договоръ, както и Балта-лиманската конвенция сж въ голѣмата си часть негово дѣло. Бившиятъ английски посланикъ въ Цариградъ, известниятъ Стратфордъ де Радклифъ, разказва въ мемоаритѣ си, че благодарение щастливата намѣса на Богориди, Високата порта прие въ 1830 г. протокола, освѣтяващъ гръцката независимость, резултатъ отъ първостепенно историческо значение, за който посланицитѣ на силитѣ, покровителствуващи Гърция, бѣха напразно работили. Но нищо не показва по-добре изключителното благоволение, на което се радваше тоя българинъ, възкачващъ се съ шеметна бързина, както присжтствието на Абдулъ Меджида на свадбата на дъщеря му, честь, която до тогава не бѣше оказвана на никой християнинъ; до колкото бѣше запомнено, това бѣ за пръвъ пжть, халифа да влѣзе въ кжщата на невѣрникъ.

Въ 1833 г., за награда на принесенитѣ заслуги въ последната му мисия — сключ-

ването на Ункяръ-скелесийския договоръ, Богориди бѣ назначенъ за князъ на Самосъ; той обаче изпълняваше службата си чрезъ замѣстникъ, защото бѣ задържанъ въ Цариградъ по изричната заповѣдь на султана, който не искаше да се лиши отъ неговитѣ съвети.

Макаръ и потомъкъ на една българска фамилия, името на която се прочу въ движението на възраждането, Богориди се бѣше много отдалечилъ отъ народа си и бѣ забравилъ съвсемъ родния си езикъ. Спомена за произхода му обаче се поддържаше въ дома му отъ присжтствието на неговата майка. Тя нищо не бѣ загубила отъ своя произходъ. Тя се бѣ заобиколила отъ слуги българи и сърдечно приемаше всички котленци, които ѝ носѣха новини отъ родния край. Когато започна българското движение, българитѣ често я молѣха да склони сина си да вземе подъ свое покровителство каузата на своитѣ съотечественици. Тя говорѝ и бѣ изслушана. Малко по малко Богориди започна да се интересува за своя народъ. Отначало той се натовари съ образованието на нѣколко момчета отъ Котелъ, между които Кръстевичъ и Раковски, които той настани въ Куручешменското учи-

лище. Когато по-после той научи за желанието на българската колегия въ Цариградъ да изгради църква за своята община, той не само получи отъ Високата порта нужния ферманъ, но и подари на своитѣ съотечественици мѣстото, на което трѣбваше църквата да бжде издигната.

Постройката на една хубава църква, споредъ искането на българскитѣ патриоти, щѣше да отнеме много време; тѣ обаче трѣбваше да бързатъ. Затова привременно тѣ построиха една скромна църквица. Тя биде осветена на 21 октомврий 1849 г. на името на Св. Стефана, патронъ на князъ Богориди. Тържествената литургия бѣше извършена отъ единъ фенерски владика, който знаеше славянски и когото патриаршията, волею-неволею, трѣбваше да изпрати по искането на Богориди. Церемонията привлѣче много българи, дошли отъ всичкитѣ краища на голѣмия градъ. Македонцитѣ се хвърляха особено въ очи съ своитѣ живописни национални костюми въ свѣтли цвѣтове и съ своитѣ невъздържани прояви на радость.

Когато църковната служба бѣ свършена, Неофитъ Рилски взема думата за да обясни

историческото значение на събитието през тоя паметенъ день. Ние говорихме въ предшествуващата глава за този македонски монахъ и за важната негова роля въ зараждащата се литература и въ школната организация на България. Трѣбваше тъкмо единъ човѣкъ съ неговия престижъ и съ неговитѣ заслуги да говори на народа въ единъ толкова тържественъ моментъ. Той говори безъ излишенъ патосъ, но съ тази спокойна мждрость и възвишеность на възгледитѣ, които ясното предвиждане на бждещето дава на великитѣ умове. Той бѣ слушанъ съ сдържано и сериозно вълнение. Това, което гласътъ на македонския монахъ провъзгласяваше въ тази скромна църквица съ още неизсъхнали стени, бѣше — всички присжтствуващи дълбоко го чувствуваха — официалното появяване на българското племе отново на свѣтовната сцена и възобновяване на неговия прекжснатъ животъ.

На първо време управницитѣ на новата църква бѣха, макаръ и българи, избирани и назначавани отъ гръцката патриаршия. Но малкото усърдие, което тѣ показваха за народната кауза — Фенеръ ги бѣше избралъ

тъкмо заради тѣхното нерадение — предизвикаха живи недоволства всрѣдъ колонията, която поиска сама да си ги назначава. Сондиранъ на свой редъ, Богориди даде съгласието си. Въ съседната до църквата кѫща, гдето българитѣ се събираха следъ църковната служба, единъ недѣленъ день той свика първенцитѣ и водачитѣ на еснафитѣ отъ колонията и имъ говори на турски. Той имъ каза, че никога нѣма да забрави, че е българинъ, че той иска да помогне за повдигането на народа си, посъветва всички да бѫдатъ сговорни и мѫдри и предложи да се избере единъ съветъ на българската община, който да води църковнитѣ работи. Намеквайки на бѫдещето на българския народъ, той каза тия многозначителни думи: „Нека Богъ даде на нашия народъ това, което азъ му пожелавамъ". При това пожелание едно дълбоко вълнение обхвана стария князъ и сълзи потекоха отъ очитѣ му.

Следъ трогателната речь на Богориди, събранието пристѫпи къмъ създаването на българската община въ Цариградъ, първата национална институция на българския народъ следъ загиването на Охридската църква.

Тази община бѣше съставена отъ жители на всички български земи. Македония бѣ представена въ нея отъ Неофита Рилски и докторъ Захарий Струмски. Последниятъ бѣ единъ отъ бившитѣ ученици на Каирисъ. Следъ като бѣше продължилъ наукитѣ си въ Атина, той следва въ Пиза, въ медицинския факултетъ. Получилъ докторска титла, той си спомни за клетвата, която той и другаритѣ му бѣха си дали въ Андросъ — да се отдадатъ на спасението на народа си и се върна въ Турция. Той се установи въ Цариградъ и си създаде видно положение. Жененъ за англичанка, той имаше между влиятелнитѣ чужденци връзки, които използуваше за защитата на българското движение.

Българската църква се издигаше на брѣга на Златния рогъ, въ квартала на Фенеръ. Тя бѣше на нѣколко крачки отъ патриаршията. Край това така известно учреждение, малкиятъ български храмъ не представляваше много нѣщо. Но тази скромна кжщица бѣше велика по своето морално значение. Нейното значение трѣбваше да расте непрекжснато подъ натиска на оная несъкрушима историческа сила, която наричатъ събуждане на народноститѣ

и гледайки патриаршията, превърната отъ вѣковетѣ въ крепость на елинизма и край нея малката българска църквица, можеше да се каже съ увѣреность още тогава, че тя ще разклати другата.

Първата задача, която си постави новата община бѣше да създаде край църквата училище. Малко по-рано, българскитѣ патриоти, бѣха основали подъ името Цариградски вестникъ единъ политически вестникъ, излазящъ веднажъ въ седмицата. Съединявайки по този начинъ традиционнитѣ морални сили и мощнитѣ фактори на модерния прогресъ въ едно — щастлива синтеза, която остана презъ всичкото време отличителна черта на българския ренесансъ — водачитѣ на общината издигнаха основитѣ на националното дѣло отъ три страни: църквата, училището и печатното слово.

Мисията на българскитѣ водачи бѣше сложна; но полемиката съ Фенеръ по силата на нѣщата трѣбваше да бѫде тѣхната първа задача. Гръцката църква не пропускаше случай за да дискредитира българското движение и да изопачи неговитѣ тенденции. Трѣбваше да се отбиватъ атакитѣ и, споредъ правилата

на войната, да се минава въ нападение. „Цариградски вестникъ“ съ усърдие изплащаше това си задължение, обаче неговиятъ тиражъ бѣше ограниченъ; освенъ това той се изпращаше само на българи. За щастие единъ важенъ столиченъ вестникъ „La presse d'Orient“ дойде на помощь на българската кауза. Този листъ бѣше редактиранъ отъ отцитѣ лазаристи въ едно направление, враждебно на гръцката църква. Той публикуваше всички оплаквания на българитѣ и живо полемизираше съ вестницитѣ на патриаршията. Благодарение на тѣзи публикации, българското движение бѣ познато на чужденцитѣ и си спечели между тѣхъ ценни симпатии.

Докато въ Цариградъ спорътъ съ патриаршията следваше своя пжть чрезъ вестницитѣ, народното движение въ провинциитѣ растѣше въ пълнота и сила. Тамъ недоволството срещу гръцкитѣ владици се изразяваше въ внушителни манифестации. Тукъ тамъ ставаха безредици. Високата порта най-сетне се стресна, но тя нито можеше, нито искаше да вземе становище по въпроса. Тя реагираше безъ планъ и колебливо, нѣщо което утекчаваше положението.

Безъ съмнение Високата порта не бѣше добре разположена къмъ Фенеръ. Не бѣше изминало много време откакъ патриархътъ Григорий VII бѣ обесенъ на вратата на своята резиденция и споменътъ за екцеситѣ, които придружаваха гръцкото възстание още парѣше мюсулманската душа. Амбициитѣ на младото кралство, които Каподистрия бѣ прогласилъ въ една грѫмлива формула причиняваха — отъ друга страна — само безпокойства на Турция. Това бѣха достатъчно много основания за да се подържа у Портата ненависть срещу патриаршията и антипатия къмъ елинизма. Но тогава въ Турция владѣеше силата на традицията и зачитането на придобититѣ права. Портата не смѣеше да се докосне до прерогативитѣ, които султанитѣ бѣха дали въ миналото на гръцката църква и още по-малко да ѝ оспорятъ влиянието, което тя си бѣ спечелила въ течение на вѣковетѣ. Дори да би искала, би ѝ липсвала възможность за това, тъй като привилегиитѣ на християнитѣ се ползуваха вече отъ една протекция, било издействувана, било фактически призната отъ страна на Европа.

За Портата прочее положението бѣше следното: патриархътъ бѣше, по силата на императорскитѣ фермани, шефъ на гръцкия народъ „урумъ милети", име което даваха официално на всички поданици на империята, които изповѣдваха православната вѣра. Българитѣ до толкова до колкото тѣ бѣха православни, бѣха третирани като часть отъ гръцката общность и отъ гледище на правото тѣхнитѣ манифестации срещу Фенеръ бѣха актъ на възстание срещу една законна власть.

Отъ това формалистично гледище, Гюлханенския актъ (1839 г.) изглеждаше, че ще донесе омекчаване, тъй като той обещаваше равенство на всички. Българскитѣ водачи въ това отношение бѣха много обнадеждени. Но турската реформа бѣше въ всички направления смѫтна и колеблива; тя не донесе въ края на краищата никаква значителна промѣна. Сѫщо така малко плодовити отъ къмъ резултатитѣ бѣха най-после и чуждитѣ влияния въ Цариградъ въ полза на българскитѣ искания. Политическата смѣтка, която Чайковски и унгарскитѣ емигранти представяха на Портата — перспективата да се отслаби елинизма и да се изтръгне отъ Русия клиентството на единъ

славянски народъ като се отдѣлятъ българитѣ отъ гръцката църква — представляваше наистина една голѣма съблазнь въ очитѣ на турскитѣ държавници, но тѣ нѣмаха нито последователностьта, нито енергията, която бѣше нуждна, за да се започне и да се следва смѣло една такава политика. И може би тѣ нѣмаха още повече нито време, нито срѣдства, блъскани постоянно отъ събитията и погълнати отъ неотложнитѣ и най-разнообразни нужди на една политика отъ днесъ за утре.

Така българскитѣ патриоти започнаха все по-малко и по-малко да разчитатъ на общитѣ направления на стопанската политика. Напротивъ, познавайки парадоксалната, но по сигурна ефикасность на нѣкои околни пжтища, тѣ ловко тръгнаха по тѣхъ. Така двама любими султански файтонджии, българи по произходъ, Кара Илия отъ Калоферъ и Дели Тодоръ отъ Свищовъ, станаха въ двореца застжпници на своя народъ.

Българи съ подобно обществено положение можаха да спечелятъ за каузата на своитѣ съотечественици майката на Абдулъ Меджида, Султанъ — Валиде. Тя прояви жива грижливость къмъ българския народъ. Тя отиде

до тамъ, че даде да се разбере въ патриаршията, че би искала да види назначенъ Неофита Бозвели за епископъ въ Търново. За да я отвърнатъ отъ тази идея, отъ Фенеръ й се каза, че никога не се е видѣло българинъ да стане владика, както не се е видѣло циганинъ да стане мюфтия. Смутена отъ този аргументъ — и главно отъ сравнението, султанката поиска осветления отъ българитѣ. Трѣбваше да й обяснятъ, че българитѣ сѫ имали въ Търново и въ Охридъ независими патриарси, нѣщо което разпръсна смущението й. Гърцитѣ обаче атакуваха съ други аргументи. Трѣбваше отново да се отговаря. Този споръ по теология и църковна история, който се водѣше около една стара султанка, малко своенравна, не е най-куриозния въ гръцко българския въпросъ.

Въ провинциитѣ общитѣ условия за българитѣ бѣха въ сѫщото положение. Властитѣ се придържаха въ ферманитѣ, които въ лицето на всѣки владика признаваха шефа на православната и следователно гръцка община въ епархията. Тамъ гдето съ тогава употребяванитѣ срѣдства въ Турция или по силата на нѣкое извънредно обстоятелство, знаеха какъ да се домогнатъ до благоволението на

пашата, българското движение се радваше на една неопредѣлена и случайна свобода. Но изобщо висшето гръцко духовенство намираше властитѣ готови да му дадатъ въоржжена сила за репресии срещу „смутителитѣ“.

Хати Хумаюнътъ, тази грамота за свободи отъ 1856 г., на която Парижкиятъ трактатъ съ особени изрази констатираше „високата стойность“, донесе отново за българскитѣ патриоти нѣколко лжча отъ надежда. Знае се, че този тържественъ актъ провъзгласяваше още веднажъ равенството на всички народи въ империята. Предъ видъ на влизането на Портата въ европейския концертъ и нейната близость съ дветѣ най-просвѣтени западни сили, Франция и Англия, всички вѣрваха, че турската реформа ще влѣзе окончателно въ една ера на сила, искреность и реализиране. Двамата държавници, които дирижираха въ онова време турската политика, Аали паша и Фуадъ паша, потвърждаваха тази надежда, защото, освенъ че тѣ проявяваха едно разбиране на нуждитѣ на империята, но тѣмъ отдаваха една енергия и едно залѣгане за общественото благо, каквото Европа бѣ отвикнала да срѣща въ Турция.

Единъ специаленъ членъ въ Хати-Хумаюна предписваше ревизия на привилегиитѣ и свободитѣ на немюсулманскитѣ общини съ изключение на тѣхнитѣ чисто духовни привилегии и свободи. Визираната цель бѣше обуздаването на злоупотрѣбленията на гръцкото духовенство. Фенеръ високо протестира. За малко време той помисли да откаже съгласието си, споредъ искането на Портата, да се чете императорския актъ въ църквитѣ; въ края на краищата обаче той изпълни това искане.

Въ ноемврий 1857 г. Портата изпрати на гръцкитѣ, арменскитѣ, католишкитѣ и еврейскитѣ общини покана да се устроятъ съгласно съвременния духъ и нуждитѣ на епохата. Тескерето, изпратено на гръцката патриаршия съдържаше освенъ това редица въпроси: тѣ бѣха всички отъ административно естество. Въпрѣки все повече и повече проявяваното нежелание да признае по начало нуждата отъ една реформа въ своя режимъ, патриаршията трѣбваше още веднажъ да се преклони предъ държавата. Тя свика единъ голѣмъ съветъ отъ владици и мирски лица, който се събра презъ октомврий 1858 г. Българитѣ бѣха представени въ този съветъ отъ трима делегати,

число смѣшно въ сравнение съ тѣхната многобройность.

Тескерето на Портата, което трѣбваше да бжде база на дневния редъ на това събрание не споменаваше нищо за оплакванията и исканията на Българитѣ. Фенеръ се възползува отъ това за да избѣгне всѣкакъвъ споръ по този неприятенъ предметъ. Българскитѣ мирски делегати при все това формулираха редица искания, съставляващи една твърде скромна програма, но гръцкото болшинство ги игнорира. Тогава българитѣ се оттеглиха въ знакъ на протестъ.

Високомѣрното отнасяне на патриаршията бѣ смѣтнато отъ българския народъ като истинско предизвикателство. То предизвика въ провинциитѣ едно голѣмо засилване на народното вълнение и накара водачитѣ на движението въ Цариградъ да удвоятъ своята дейность. Бѣха подновени постжпкитѣ предъ Портата за едно разрешение на българския въпросъ: полемиката срещу Фенеръ бѣше подзета още по-силно; бѣха направени опити да се заинтересуватъ отъ българскитѣ искания посланицитѣ на западнитѣ сили, влиянието на

които въ Цариградъ следъ Кримската война бѣ извънредно пораснало.

Българската теза бѣше основана едновременно и на историческата традиция и на моралното право на народитѣ. На тѣзи два аргумента Фенеръ противопостави възражения, извлѣчени отъ канонитѣ. Той не признаваше етнически разлики въ лоното на църквата и разглеждаше принципа на националноститѣ въ областьта на духовния животъ като ересь. На възражението, че българитѣ сѫ имали въ миналото и до преди единъ вѣкъ независима църковна иерархия, гърцитѣ отговаряха, че тия прецеденти не сѫ установени и че се касае въ цитиранитѣ случаи за известни узурпации, непризнати никога отъ църквата.

Тѣзи две гледища подбуждаха и отъ едната и отъ другата страна една все по-пламенна полемика и създадоха цѣла теологическа литература.

Българитѣ не бѣха по-малко продуктивнитѣ. Първото изложение на тѣхната теза бѣ написано отъ македонеца монахъ Натанаилъ въ една книга, издадена въ Прага въ 1852 г. и озаглавена Приятелско писмо отъ единъ българинъ до единъ гръкъ.

„Български книжици", списание основано въ Цариградъ въ 1858 г., даде на свой редъ твърде документирани проучвания, гдето гръцката теза майсторски бѣ бита. Фанариотътъ Каратеодори въ 1860 г. публикува една речь, произнесена отъ него при закриването на патриаршеския съборъ — речь, въ която българското движение бѣше жестоко осждено. Гаврилъ Кръстевичъ, бившъ студентъ отъ парижкия юридическия факултетъ, добре запознатъ съ историята на църквата, му отговори точка по точка въ една брошура, която подписа търновскиятъ делегатъ, Никола хаджи Минчоолу.

На политическото поле българо-гръцкиятъ споръ бѣше сжщо така разпаленъ. Водачитѣ на българското движение обвиняваха патриаршията, че служи на амбициознитѣ планове на Гърция. Фенеръ възразяваше, че българитѣ сж панславистски агенти, че като искатъ отдѣлянето на българския народъ отъ вселенската църква, признатá суверенка на православнитѣ, тѣ следватъ заповѣдь отъ Петербургъ и Москва. Това обвинение се явяваше въ всичкитѣ обяснения на гърцитѣ. То се съпровождаше съ ядовити атаки срещу славянофилскитѣ интриги на руската канцелария. То свършваше

винаги съ едно предупреждение по адресъ на Портата, като й напомняше, че като покровителствуватъ българското движение, тѣ подготвятъ триумфа на московската политика.

„Турското правителство, казваха оторизиранитѣ органи на Фенеръ,[1] се стреми да разруши една гръцка институция, която, протежирана и пазена, ще стане най-силната преграда срещу нахлуването на панславизма. Източно православната църква има една призната националность — гръцката. Нейното начало, нейниятъ езикъ, нейнитѣ традиции, редицата отъ велики хора, които я прославиха, побѣдата въ 1453 г. и отъ тази дата, мисията която тая църква изпълнява всрѣдъ покоренитѣ народи, всички тия факти повазватъ, ч е т я е б и л а, ч е е т р ѣ б в а л о д а б ж д е и ч е е и з ц ѣ л о г р ъ ц к а. Само въ последно време, продължаваха гръцкитѣ полемисти, руската пропаганда проби това народно предимство, казвайки: искамъ славянскиятъ езикъ да стане общъ за източната църква и за всички племена отсамъ и оттатъкъ балканитѣ; искамъ паство съ славянски, а не съ гръцки чувства.

---

1 Енгелхардтъ, op. cit. t. I p. 148.

С. Петербургъ трѣбва да бжде единъ день седалище на източната църква!

Този огроменъ проектъ на духовно властвуване, който Фенеръ тъй гръмко отдаваше на московскитѣ амбиции бѣше, поне въ тази епоха, напълно въображаемъ. Безъ съмнение кримската война събуди въ Русия единъ новъ интересъ къмъ славянскитѣ народи на близкия изтокъ. Съ своята знаменита декларация „Русия се съсрѣдоточава", лансирана следъ Парижкия конгресъ Горчаковъ искаше да каже не само, че империята на царетѣ ще се въздържа отъ всѣкаква деятелность въ работитѣ на Европа, но че тя сжщо така ще предприеме едно изследване върху моралното си състояние, една ревизия на своята програма, че тя ще се отдаде на размишления върху своята историческа сждба. Отъ тоя прегледъ, за известенъ периодъ и въ опредѣлени срѣди, произлѣзе една нова ориентация на духоветѣ, характеризирана съ презрение къмъ западната цивилизация, считана като по-низка и разрушителна и съ култа къмъ славянската традиция. За това, което се отнасяше до културния имъ напредъкъ, българитѣ се ползуваха на широко отъ тия настроения, но тѣ не можеха

да се осланятъ на тѣхъ въ борбитѣ си съ Фенеръ.

Въ действителность симпатиитѣ на славянофилскитѣ кржгове къмъ българското движение трѣбваше въ продължение на много време да се сблъскватъ съ неразбирането и съ лошитѣ настроения на официалната политика. Традиционалистичниятъ духъ на руската канцелария, скованъ въ дипломатически формули, продължаваше да третира цариградския патриархъ като глава на православието и не виждаше въ българското движение нищо друго освенъ едно разрушително стремление отправено къмъ една законна власть. Много покъсно руската дипломация разбра, че сжществува български въпросъ. Тогава, притисната, въпреки желанието си, между славизма и православието, тя се блъска въ тия противоречия, безъ да може да се реши, както ще видимъ по-нататъкъ, да вземе едно опредѣлено становище.

Фенеръ тогава добре знаеше, че въ лицето на Русия той нѣма неприятель. Но тая последната победена, да я атакуватъ[1], зна-

---

[1] Кримската война (1854).

чеше да угодничатъ на нейнитѣ победители и фанариотитѣ, познати ласкатели, бързаха да се откажатъ отъ старитѣ си приятели. „Поведението на гръцкото духовенство, казва французкия дипломатъ-историкъ Ед. Енгелхардъ, се бѣше особено промѣнило следъ войната на изтокъ; нѣкогашнитѣ протежета на царя показваха по отношение на Русия, следъ победата, една независимостъ, близка до неприязънь, обратъ, който правѣше честь на тѣхната предвидливость въ политическитѣ имъ смѣтки, но не и на тѣхната лоялность".

Тревожниятъ викъ на Фенеръ по поводъ на панславянската опасность направи впечатление на Високата порта. Историята е така възпитала турцитѣ, че тѣ могатъ винаги да бѫдатъ смутени отъ каквато и да е руска интрига. Така целитѣ на българското движение събуждаха у най-добре разположенитѣ турски държавници силни опасения. Но отъ друга страна амбициознитѣ проекти на Гърция, великата идея, която оглушителитѣ фанфари на елинизма разтрѫбяваха по цѣлия изтокъ, задаваха на Портата непосрѣдствени грижи, които при прѣсния споменъ за хетерата скриваха една по-обезпокоителна актуалность.

Между тия две опасности — панславянска Русия и елинизма — Портата не знаеше на какво да се реши. Тя ту даваше обещания на българитѣ, за да ги направи търпеливи, ту свирепствуваше срещу тѣхъ, за да успокои патриаршията. Способностьта да отлага, която историята охотно признава на турската дипломация, намираше на тая почва пълно приложение.

При тия несигурни предзнаменования, българското движение все пакъ прогресираше, но извънредно бавно. На 17. октомври 1858 год. Иларионъ получи отъ патриаршията, която тоя пѫть трѣбваше да отстѫпи предъ настоятелнитѣ постѫпки на Богориди, санътъ на епископъ in partibus и пое председателството на българската община въ Цариградъ. Този новъ санъ повдигна наново престижа на Илариона. Българскитѣ патриоти схващахатова като реаленъ успѣхъ. Въ сѫщность обаче това бѣ само мораленъ успѣхъ, тъй като епископъ Иларионъ оставаше все пакъ подъ прѣката власть на гръцката църква и въпросътъ за българска иерархия не напредваше нито стѫпка.

Общото впечатление бѣше прочее, че въпрѣки всичко, народното движение заглъхва и че трѣбваше съ нѣкое енергично срѣдство да му се вдъхне нова сила. Импулсътъ бѣ даденъ и тоя пжть отъ Македония, но срѣдството изглеждаше още по-опасно отъ злото, което то трѣбваше да лѣкува, защото не се касаеше вече за друго, а за съюзъ съ Римъ. Сигналътъ за това ново движение даде гр. Кукушъ.

Кукушъ (Килкишъ на гръцки, Авретъ-Хисаръ на турски) е малъкъ градъ, находящъ се на тридесетина километра отъ Солунъ. По онова време (въ 1913 г. гърцитѣ го изгориха и изгониха жителитѣ му) той бѣ населенъ отъ турци и българи. Въ 1858 г. последнитѣ бѣха въвели въ градскитѣ църкви българска литургия и отъ тогава тѣ непрестанно искаха за тѣхната епархия владика отъ тѣхната народность. Тъй като Фенеръ си правеше оглушки, Кукушъ проявяваше своето растяще незадоволство.

Презъ това време въ Солунъ сжществуваше единъ центъръ на католишка пропаганда, ржководенъ отъ френски монаси. Тѣ се опитаха веднага да се възползуватъ отъ броже-

нието въ Кукушъ. Тѣ внушиха на мѣстнитѣ патриоти, че ако тѣ се присъединятъ къмъ Светия Престолъ, ще иматъ национално духовенство и ще се ползуватъ отъ протекцията на Франция. Изкушението бѣше голѣмо. Кукушъ се подаде на него толкова по-лесно, че се касаеше само да се признае номиналната власть на Ватикана, нѣщо което се е случвало нѣколко пжти при българскитѣ царе.

На 22 юлий 1859 г. жителитѣ на Кукушъ изпратиха на Папа Пий IX една молба, която представлява между другото най-ценния документъ за българското съзнание въ Македония презъ времето, което ни занимава. Следъ като описватъ недостойнството на гръцкото духовенство и неговитѣ престжпления срещу българския народъ, многочисленитѣ подписали, между които и четирима свещеници, предлагатъ да признаятъ Папата и наследницитѣ му на апостолическия престолъ като тѣхенъ духовенъ глава, обаче при следващитѣ условия:

„II. Искаме и следователно молимъ Пия IX да не внася никакво измѣнение въ обредитѣ на нашата църква, (обичаи, тържества, литургия) и въ причастието съ Св. Тайни, и въ положението на нашитѣ свещеници, и въ езика,

на който ще се четатъ молитвитѣ въ църква, езикъ, който е старобългарски или славянски.

„III. Нашата епархия ще бжде повѣрена на единъ архиепископъ, избранъ съгласно съ нашитѣ общи желания, изборъ, който молимъ Н. Св. Пий IX да удобри.

„IV. Архиепископътъ и свещеницитѣ, които ще управляватъ епархията и енориитѣ трѣбва да бждатъ всички българи.

„V. Българскиятъ езикъ съ български букви и знаци ще бжде главниятъ езикъ и основа на обучението на младежьта.

Подписавшитѣ молбата[1] не криеха чисто националния характеръ на мотивитѣ, които имъ диктуваха тази постжпка. „За да запазимъ вѣрата си цѣла и непокжтната, такава каквато сме я получили отъ дѣдитѣ си и за да се предпазимъ отъ развратеното и корумпирано гръцко духовенство...“ Въ тия недвусмислени изрази инициаторитѣ на съюза съ Св. Престолъ дефинираха цельта и значението на своята постжпка.

---

[1] Въпросната молба бѣ публикувана на времето въ в-къ „България“ въ Цариградъ, 1859, № 24.

Събитието въ Кукушъ произведе жива тревога както въ Фенеръ, така и въ българскитѣ патриотически срѣди. Гръцката църква, която още не бѣше загубила нищо отъ своята увѣреность да запази непокжтната властьта си върху българитѣ, се страхуваше, да не би чрезъ тази нова ересь една часть отъ този народъ да се изтръгне отъ нейното господство. Водачитѣ на народното движение се страхуваха отъ своя страна да не би Кукушъ чрезъ примѣра си да увлѣче подиръ себе си и други мѣстности и чрезъ заразата да не последва въ сърцето на народа непоправимо скжсване. Гърци и българи предъ новата опасность се почувствуваха солидарни въ желанието си да защитятъ православието срещу папизма и Фенеръ помоли Илариона да отиде и да възвърне гр. Кукушъ въ лоното на православието. Иларионъ отиде съ съгласието на водачитѣ на националното движение.

Въ сжщото време когато българскиятъ епископъ Иларионъ тръгваше отъ Цариградъ за Кукушъ, за тамъ тръгна и игуменътъ на французкитѣ лазаристи, Монсенйоръ Боре. Между двамата духовници се започна единъ истински двубой въ този малъкъ македонски

градецъ. Крайната победа спечели Иларионъ. Подучени отъ него, жителитѣ на Кукушъ заявиха, че сѫ готови да оттеглятъ молбата си къмъ Ватикана при условие, че патриаршията ще имъ даде български владика.

Това условие въ очитѣ на Фенеръ бѣше равносилно съ поражение, но той не можеше да постѫпи иначе, освенъ да го приеме, тъй като единъ отказъ отъ негова страна би означавалъ едно незабавно възобновяване на еретическото движение, тоя пѫть съ особена сила и съ много по-тежки последици. Така града Кукушъ пръвъ отъ българскитѣ градове имá български владика. Тукъ сѫщо, както и въ толкова много области на българското възраждане, Македония може да претендира за първенство.

Владиката изпратенъ въ Кукушъ се казваше Партений Зографски.

Партений бѣше роденъ въ 1820 г. въ Галичникъ, на границата между Македония и Албания. Въ Охридъ той бѣше ученикъ на Димитра Миладиновъ, който му бѣ вдъхналъ патриотическия пламъкъ, що го въодушевяваше презъ цѣлия му животъ. Следъ това той учи въ Атина и най-после въ Москва, кѫ-

дето свърши курса на Богословската академия. Презъ това време той се покалугери като монахъ отъ Зографската обитель.

Партений имаше тънъкъ умъ и благородна физиономия. Той се хареса много въ Русия и бѣ приетъ въ най-доброто общество. Неговиятъ последенъ биографъ твърди, че той е билъ дори презъ известно време наставникъ въ двора, вѣроятно на нѣкой великъ князъ[1]. Съ такива връзки Партений можеше да достигне въ Русия завидно положение. Но македонскиятъ селянинъ, когото случаятъ бѣ приближилъ до най-могжщия дворъ въ свѣта не се заслѣпи отъ заобикалящия го блѣсъкъ, защото той искаше само едно нѣщо: да служи на народа си.

Следъ като престоя известно време въ Македония, кждето, като намѣри своя нѣкогашенъ учитель Миладиновъ, той въ съгласие съ него подтикваше народното движение, Партений бѣ назначенъ въ 1857 г. за директоръ на българското училище въ Цариградъ. Въ

---

1 Л. Димитровъ. Обществената и литературна дейность на Хаджи Партений Зографски, (на български) въ Известия на семинара по славянска филология при Софийския университетъ, 1905 г.

сжщото време когато той реорганизирваше първоначалното образование, давано до тогава отъ случайни учители, той сътрудничеше активно въ българскитѣ периодични издания, отначало въ Цариградски вестникъ, а следъ това въ Книжици.

Трудоветѣ на Партения се отличаватъ съ своя стегнатъ и елегантенъ стилъ. Тѣ се отнасятъ въ по-голѣмата си часть до историята на българската църква. Нѣкои отъ тѣхъ иматъ за предметъ българския езикъ, който тогава се градѣше. Партений искаше да се даде предимство на диалектитѣ отъ западна Македония, които той намираше по-хармонични. Въ подкрепа на неговата теза иде и днесъ още неговия собственъ трудъ, въ който се срѣщатъ страници съ удивителна звучность и съ съвършена красота. Отъ своята идейна близость съ Миладинова, Партений доби вкусъ къмъ фолклора. Той сжщо публикува български народни пѣсни отъ Македония.

Партений тръгваше за Кукушъ, предшествуванъ отъ една отлична репутация на патриотъ и литераторъ. Той бѣ посрещнатъ съ радостни демонстрации. Началото на неговото управление още повече увеличи неговата по-

пулярность. Привидната кротость на Партения криеше пламенна душа. Жителитѣ на Кукушъ сѫ познати съ силата на темперамента си. Партений бѣ въ хармония съ тѣхъ. Той бѣ взелъ за девизъ библейскитѣ думи: „око за око, зѫбъ за зѫбъ". Фанариотитѣ бѣха изгорили българскитѣ рѫкописи: той направи сѫщото въ своята епархия съ гръцкитѣ книги.

Партений внасяше сѫщия духъ въ своитѣ отношения съ турцитѣ. Това рѣзко поведение къмъ властьта трѣбваше да предизвика преждевременния край на неговата мисия, и въ 1861 г. той бѣ заставенъ да напусне епархията си.

Следъ уреждането на Кукушкия инцидентъ, патриаршията се бѣ задължила принципиално предъ Илариона да дава на българитѣ владици отъ тѣхната народность винаги когато мѣстото въ нѣкоя отъ епархиитѣ останеше вакантно. Три месеца следъ това умрѣ Охридския архиепископъ Инокентий. Охридскитѣ търговци на кожи, живущи въ Цариградъ, се явиха веднага въ Фенеръ за да напомнятъ даденото обещание. Малко следъ това самия градъ Охридъ поиска български владика. На патриаршията бѣха представени

за изборъ трима кандидати: Иларионъ, Авксентий Велешки, който току що се бѣше присъединилъ къмъ националното движение и Архимандритъ Антимъ, който още не бѣше се обявилъ публично противъ гръцката църква, но патриотизмътъ на когото бѣше познатъ и ценѣнъ отъ всички негови съотечественици.

Патриархътъ даде видъ, че отстжпва на това желание; но когато излѣзе бератътъ за назначаване новия титуляръ на Охридската епархия, видѣ се, че той е издаденъ на името на Мелетия, единъ фанатизиранъ гръкъ, познатъ съ грубостьта на характера си и съ скандалиозната си развратность.

Това последно вѣроломство на патриаршията трѣбваше да има решителни последици. Дори най-умѣренитѣ отъ водачитѣ на българското движение трѣбваше да се увѣрятъ, че би било напразно да се очаква отъ гръцката недобросъвестность и най-малката отстжпка и че да се чака още, това би значило да се рискува да се разочарова напълно народа и да се хвърли въ ржцетѣ на католишката пропаганда.

Водачътъ на българското движение, епископъ Иларионъ, не бѣше нито утопистъ, нито

страхливецъ; той бѣше това, което днесъ наричатъ посибилистъ. Той чувствуваше, че бѣ дошелъ момента съ единъ смѣлъ жестъ, да се повдигнатъ надеждитѣ на неговитѣ съотечественици и да се отвори новъ пжть за народното дѣло. Презъ м. мартъ 1860 г. той събра у себе си нѣколцина отъ чорбаджиитѣ отъ българската колония и имъ държа следната речь: „Бѣхъ въ Кукушъ и отнесохъ отъ Македония следната поука: когато не искатъ единъ владика, изгонватъ го; когато искатъ да се освободятъ отъ единъ патриархъ, изхвърлятъ името му отъ църквата". Иларионъ заключи, че трѣбва да се скжса официално съ Фенеръ и за въ бждеще името на гръцкия патриархъ да не се споменува въ литургията.

Това предложение бѣ прието съ ентусиазъмъ, но бѣ запазено въ тайна. Само известно число посветени знаеха за него. Тѣ пръснаха измежду колонията, че на първия день на Великдень всички трѣбва да се събератъ въ българската църква. И наистина стечението бѣше огромно. Очакването на нѣщо важно придаваше на всички лица тържественость. Най-после решителниятъ моментъ дойде. Дяконътъ се яви предъ олтаря и започна екте-

нията за гръцкия патриархъ. Но още на първата дума единъ силенъ гласъ се издигна: „Спри!“ Нѣколко секунди всички останаха изненадани и следъ това като разбраха, църквата гръмна отъ викове: „Не признаваме гръцкия патриархъ! Прескочете името му!“ Дяконътъ се опита да продължи ектенията, но сѫщитѣ викове, все повече и повече властни, го заставиха да млъкне.

Тогава Иларионъ, който служеше, се показа съ митра на глава предъ вратитѣ на олтаря: „Какво правите? викна той. И защо смущавате божествената служба?“ — „Ние не искаме вече да слушаме името на гръцкия патриархъ!“ Иларионъ подзе: „Чие име искате тогава да се постави вмѣсто неговото?“ — „Името на султана“, отговориха много гласове. И всички започнаха да викатъ: „Искаме името на султана. Да живѣе султана!“ Единъ отъ голѣмитѣ български чорбаджии Хаджи Никола Минчооглу, който винаги бѣше противъ крутитѣ мѣрки, се опита да внесе спокойствие. Но единъ работникъ македонецъ се приближи до него и му заповѣда: „Мълчи. Не виждашъ ли, че не искаме вече патриарха?“ На това псалтоветѣ и хорътъ гръмнаха молитвата за султана.

Остатъкътъ отъ литургията мина всрѣдъ едно вълнение, което присжтствуващитѣ не можеха да сдържатъ. Едва излѣзли отъ църквата, тѣ дадоха воля на радостьта си и се отдадоха на шумни манифестации. Иларионъ, последванъ отъ свещеницитѣ, които бѣха служили съ него, се оттегли въ метоха, кждето прие първенцитѣ отъ колонията. Свършениятъ фактъ бѣ удобренъ и получи единъ видъ официална санкция. Двама пратенници още отъ тамъ отидоха въ Високата порта за да обявятъ на турското правителство, че българскиятъ народъ е отхвърлилъ авторитета на гръцката църква и е скжсалъ връзкитѣ си съ Фенеръ.

Това стана на 15 априлъ 1860 г.

II.

Постжпката отъ 15 априлъ сключва първата фаза отъ борбитѣ срещу фенерската църква. До тази дата националното движение преследваше една скромна програма: то се задоволяваше да иска българско духовенство подъ властьта на патриарха. Отъ тукъ нататъкъ то поиска радикално разрешение на въпроса: създаване на автономна църковна ие-

рархия. И наистина, още на другия день следъ манифестацията срещу патриаршията, българската църква се смѣташе като независима и нейния времененъ началникъ, епископъ Иларионъ, се явяваше предъ очитѣ на своитѣ съотечественици като прямъ наследникъ на нѣкогашнитѣ търновски и охридски народни патриарси.

Събитията въ Цариградъ дадоха твърде силенъ тласъкъ на националното движение. Тѣ изтръгнаха българскитѣ искания отъ неопредѣленостьта, въ която толкова години бѣха държани чрезъ полумѣрки и отсрочвания и дадоха на народния идеалъ конкретна форма, нѣщо, което е отъ особна важность въ всички революции. По примѣра на Цариградъ по-голѣмата часть отъ българскитѣ градове се обявиха противъ авторитета на Фенеръ, поставиха се подъ властьта на Илариона, сплотиха се въ единъ видъ федерация и когато започна спора между Портата и патриаршията по въпроса дали българската църква има право на съществуване, тя вече бѣше организирана и функционираше по всички правила.

Би било неточно при все това да се заключи, че една манифестация бѣше достатъчна

за да разреши българския въпросъ. Отхвърлянето името на патриарха не предрешаваше въ нищо българо-гръцкия споръ на официална почва. Фенерската църква оставаше по право и въ очитѣ на Портата религиозна господарка на българитѣ. Въ провинциитѣ властьта на гръцкитѣ владици, фактически отхвърлена отъ народа, пазѣше въ очитѣ на мѣстнитѣ власти своя законенъ характеръ. Макаръ и да се радваше вече на една фактическа търпимость, която съ течение на времето растѣше, българското движение продължаваше да носи въ себе си предъ официално сѫществуващето положение единъ разрушителенъ характеръ, който периодическитѣ репресии често изтъкваха на яве. Голѣми борби и тежки изпитатания отдалечаваха още българскитѣ патриоти отъ тѣхния триумфъ.

Въ никоя отъ българскитѣ провинции националното движение не срещна толкова пречки и отъ друга страна не показа толкова енергия, както въ Македония. И това е твърде обяснимо.

Македония географически е близка до гръцкото кралство. Въ онова време тя се допираше почти до нейнитѣ граници. Елинизмътъ бѣше навикналъ да вижда въ нея едно иде-

ално продължение на Гърция. Тя бѣше последната провинция, която той можеше да пожертвува на варваритѣ. Отъ друга страна вжтрешното положение на Македония даваше известно привидно оправдание на такова третиране. Въ много македонски градове сжществуваха гръцки общини, съставени отъ погърчени куцовласи, къмъ които се бѣха присъединили забогатѣли българи, отстжпници отъ своя народъ. Тѣзи общини обайваха съ богатствата си и съ спечеленото влияние. Тѣ можеха прочее да дадатъ на гърцитѣ илюзията, че сж единствената сериозна сила въ Македония.

Но срещу гръцкитѣ амбиции се издигаше не по-малко страстниятъ и още по-смѣлъ устремъ на българскитѣ народни сили. Владѣящи равнинитѣ, тѣ се борѣха вече победоносно за хегемония въ градоветѣ, кждето елинизма презъ толкова години, се чувствуваше у дома си. Освенъ че много български семейства, почти елинизирани или презиращи своя произходъ, бѣха възвърнати къмъ своя родъ, прииждането въ градоветѣ на забогатѣлитѣ или търсещи спокойствие селяни помагаше за бързото развитие на дребната бур-

жуазия, съсловие силно и неспокойно, което въ своята умраза срещу гърцитѣ, представляващи економическата олигархия и господството надъ пазаря, примѣсваше къмъ националното злопаметство мотиви на социална ненависть. Едновременно патриотично и народностно, българското движение имаше въ основата си гордия идеализъмъ на тия две тенденции и по тоя начинъ противопоставяше срещу великата гръцка идея дветѣ най-мощни орждия за война отъ онова време: правото на народноститѣ и демокрацията.

Борбитѣ срещу елинизма въ Македония образуватъ най-драматичната часть отъ историята на българското възраждане. За съжаление, ние не можемъ да я разгледаме напълно предъ видъ на ограниченитѣ рамки на тоя трудъ. Принудени сме прочее да се спремъ на най-важнитѣ градове и да дадемъ само кратка идея за тѣхната роля въ националното движение.

СКОПЬЕ.

Отъ повече отъ хилядо години Скопье е смѣтанъ като единъ отъ главнитѣ центрове на българската народность. Още въ началото на IX в. този градъ съставляваше часть отъ Крумовата държава. Когато Самуиловото царство бѣ разрушено отъ Василия II, тъкмо въ Скопье българитѣ се вдигнаха срещу византийската власть (1040 г.) Разказвайки за това възстание, византийския лѣтописецъ Скилица нарича Скопье „столица на България."[1] Пакъ въ Скопье, тридесеть години по-късно, пламна второто българско възстание срещу Византия, водено отъ болярина Войтехъ (1081 г.) Презъ XII в. този градъ отново влѣзе въ границитѣ на българското царство, възстановено отъ братята Петъръ и Асенъ.

Презъ царуването на Стефана Урошъ (1282—1321 г.) сърбитѣ успѣха да завладѣятъ Скопье. Тѣ го държаха до смъртьта на Душана (1355 г.). Известно е, че наследницитѣ на тоя монархъ си създадоха въ своитѣ владения отдѣлни държави. Скопье се падна, заедно съ

---

[1] Вижте хрониката на Скилица у G. Cedreni, Historiarum Compendium, II стр. 527, изд. Bonnae.

една голѣма часть отъ Македония на деспота Вукашинъ, който поради националностьта на народа надъ който царуваше взе титлата царь на България.

Кратковременното сръбско господство остави въ скопската область нѣколко църковно-архитектурни паметника: къмъ това се свежда цѣлото негово влияние. Нито въ Скопье, нито кждѣто и да е въ Македония, то не упражни никакво въздействие върху етническата физиономия на населението. Напротивъ, турцитѣ внесоха едно силно разбъркване. Тѣ се настаниха масово въ Скопье и дадоха за дълго време на този градъ характеристичния отпечатъкъ на своето племе.

Турската победа намали значително християнския елементъ въ Скопье. Въ течение, обаче на XVIII в. градътъ претърпѣ една катастрофа, която на свой редъ намали числото на турскитѣ жители: въ 1688 г. австрийскиятъ генералъ Пиколомини, който предъ Качанишкия проходъ се бѣ спусналъ въ Македонската равнина, предаде Скопье на пленъ и пожаръ. Никога следъ това този цвѣтущъ градъ не можа да се съвземе напълно. Но той малко по малко заживѣ, благодарение главно на

българитѣ селени отъ околкнитѣ равнини, които образуваха занаятчийския му елементъ. Въ течение на всичкитѣ тия превратности Скопье запази своя характеръ на напълно български градъ.[1] Той никога не е билъ смѣтанъ иначе освенъ като часть отъ българскитѣ земи. Така, за да не цитираме много, въ единъ рапортъ отъ 1659 г. писанъ отъ единъ отъ шефоветѣ на католишката пропаганда на Балканитѣ, владиката Богданъ, четемъ следното:

---

[1] Въ своя Recuil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe (1854) знаменитиятъ етнографъ и пжтешественикъ Ами Буе пише: „Ускюбъ (Скопье) има най-малко 10,000 души жители, населението му е чисто българско...“ По нататъкъ като говори за провинцията, на която Скопье бѣ главенъ градъ, казва следното: „Ускюбъ е главния градъ на най-голѣмия пашалъкъ въ Централна Турция. Той обгръща 10 града, а имено: Ускюбъ, Кюприли (Велесъ), Истибъ (Щипъ) съ Ново село, Костендилъ, Калканделъ (Тетово), Дубница, Комонова (Куманово), Джумаа, Кратова, Радовишъ и 5 паланки, а именно: Егри Паланка, Качаникъ, Костово, Струмица и Петричъ. . . Числото на селата е много голѣмо тъй че населението може да възлѣзе на 5—600,000 души. Голѣмата маса е българска и християнска“. т. I стр. 211 и сл.

„Въ градъ Скопье, градъ въ България, архиепископъ е Монсеньоръ Д. Андреа".[1]

Поради липса на исторически източници не можемъ да си съставимъ нѣкаква идея за духовния животъ на българитѣ въ Скопье подъ турското владичество. Знаемъ само, че въ втората половина на XVI в. нѣкой си Кара Трифунъ отворилъ тамъ българска книжарница. Това иде да докаже, че единъ остатъкъ отъ интелектуална дейность се е запазилъ тамъ до това време. Върху периода, който следва, владѣе пълна тъмнина. Все пакъ може да се каже, че въ Скопье и околностьта упоритата енергия на монаситѣ можа да запази българската писменость отъ пълно загинване. Въ монастиритѣ основното образование продължаваше да се преподава на български езикъ. Сѫщо така славянската литургия се задържа̀ въ църквитѣ до една близка до насъ епоха.

---

1 Н. Милевъ, Католишката пропаганда въ България въ XVII вѣкъ (на български), София, стр. 132. Цитуваниятъ документъ е намеренъ отъ автора въ държавната архива въ Виена — Bulgaria I f. 184—287.

Трѣбва да се прибави — защото историята трѣбва да остане чужда на политическитѣ страсти и на пристрастието на полемиститѣ — трѣбва да се прибави, че Ипекската патриаршия, подъ чието ведомство се намираше известно време скопската епархия, е съдействувала значително за запазване националната традиция между българитѣ въ тая область. Макаръ завзета отъ сърби, ипекската църква не се грижеше за етническия прозелитизъмъ и до унищожаването ѝ отъ Фенеръ (1766) продължава да покровителствува българската култура.

Ипекската църква — подчертаваме това — не оспори никога българския характеръ на християнското население въ Скопье. Тъй, въ едно писмо отъ 4 октомври (ст. ст.) 1719 г. патриархътъ Мойсей пише, че прави обиколка въ скопската область и че се намира на б ъ л г а р с к а з е м я[1]. Подобни спомени изобилствуватъ въ актоветѣ, излѣзли отъ църковната канцелария на Ипекъ.

Въ 1766 фенерската църква завладѣ скоп-

---

[1] Това писмо се намира въ сръбския сборникъ Споменикъ LI с. с. 120—121.

ската епархия. Еленизмътъ се зае съ остървение за работа, но въпрѣки всички насилия има твърде слабъ успѣхъ. Той успѣ наистина да премахне славянската литургия въ градскитѣ църкви, но не можа да я докосне въ селата и монастиритѣ. Той сѫщо така не можà да унищожи съвсемъ обучението на народния езикъ. Въ самото Скопье преподаването на български езикъ никога не престана съвършено. Така въ началото на миналия вѣкъ нѣкой си Никола отъ Крушево имаше въ домътъ си частно училище, кѫдето преподаваше по старитѣ рѫкописи.

Постоянството, съ което скопската епархия бѣ защищавала своята култура и своитѣ традиции отъ фанариотското разрушение, я подготви да играе значителна роля въ българското възраждане. Въ тази именно епархия, въ Тетово, се роди и се подготви за своята мисия монахътъ Кирилъ, авторъ на една отъ първитѣ книги на новобългарски езикъ[1]. Въ започнатата борба съ гръцката църква пакъ скопската епархия заби камбаната. И наистина, Скопье е първия градъ, който е поискалъ отъ Фенеръ български владика.

---

[1] Вж. стр. 106 и сл.

Това искане бѣ направено въ 1829 г.: тази е датата, която въ новата история на България опредѣля началото на народното движение за възстановяване на националната църква. Както това се предвиждаше, Фенеръ отказа да удовлетвори молбата, изказана отъ населението на Скопье; то отъ своя страна упорствува съ нарастваща енергия; отъ 1829 г. до 1833 г., въ по-малко отъ четири години Фенеръ изпрати въ Скопье трима гръцки владици, които, единъ следъ другъ бидоха изгонени отъ населението. Най-сетне, въ 1833 г., престолътъ на тази епархия биде заетъ отъ владиката Гавраилъ, който казваше, че има български произходъ и който служеше литургията на славянски езикъ. Неговиятъ приемникъ, Иоакимъ, продължи установената традиция: той трѣбваше да научи малко български и четѣше Отче нашъ на този езикъ.

Презъ първия периодъ на националното брожение въ Скопье, българитѣ въ тоя градъ бѣха предвождани отъ Хаджи Трайко, старъ, твърде влияте́ленъ гражданинъ. Той, макаръ да бѣ съгласенъ съ своитѣ съотечественици въ искането епархийския тронъ да бѫде заетъ отъ българинъ, не смѣташе, че трѣбва да се

скжса явно съ фенерската църква. Тази въздържаность, смѣтана за слабость отъ нетърпеливитѣ, бѣше до известно време една сериозна пречка за развоя на българското движение.

Следъ смъртьта на Хаджи Трайко, ржководенето на националнитѣ работи премина въ ржцетѣ на двама търговци, братята Христо и Георги Попови. И двамата бѣха деятелни, енергични и предприемчиви. Около тѣхъ се образува цѣла група отъ разпалени, ентузиазирани млади граждани: Зафиръ Малевъ, Гйоре Трайковъ, Георги Карайововъ. Въ тази плеяда царѣше решителенъ духъ и тя само гледаше да доведе недоразуменията съ Фенеръ до тѣхнитѣ крайни последствия. Все пакъ тя имаше доста догадливъ умъ за да си даде смѣтка, че не е настжпилъ още момента за едно формално скжсване съ гръцката църква. Но това, което ѝ се струваше неотложно, то бѣ уреждането на българското образование въ градоветѣ. Тя се предаде на тая работа съ удивително увлечение.

Отъ 1837 обучението на български езикъ бѣ въведено въ Скопье въ едно народно училище. Това училище, завеждано отъ автоди-

дакта, на име Иванъ Харватъ, не отговаряше на подрастващата амбиция на българската община. Реши се да се построи ново и въ нѣколко деня нужнитѣ суми бѣха събрани. Това прекрасно здание, което остана въ български ржце до Балканската война, се издигаше въ двора на черквата Света Богородица.

Презъ тази епоха — ние сме тъкмо въ срѣдата на миналия вѣкъ — да изградишъ училище бѣше нѣщо много по-лесно, отколкото да намѣришъ добъръ учитель. Българитѣ въ Скопье имàха щастие. Въ 1848 г. тѣ повикаха въ града Йорданъ Джинотъ.

Ний вече нахвърлихме интересната физиономия на Джинотъ. Той се появи въ Скопье такъвъ, какъвто го познаваме: неспокоенъ, неумѣренъ, своенравенъ, хранещъ срещу гръцкото духовенство една кипяща умраза. Пристигането на новия преподаватель даде бързъ ходъ на българското движение.

До тогава скопскиятъ владика, хитъръ грькъ, бѣше живѣлъ благодарение на навременнитѣ си отстжпки въ единъ видъ примирие съ своето паство: Джинотъ се зае безмилостно да го дразни, преследвайки го непре-

кжснато съ своитѣ подигравателни и хапливи закачки. Дори въ църква той не го оставяше на мира, защото взимаше думата и подъ прикритието на една иронично-доброжелателна фразеология го излагаше на присмѣха на слушателитѣ, примѣсвайки въ своята речь поразително комични преувеличения.

Трѣбва да се върнемъ на омразата на Джинотъ — тоя изтънченъ елинистъ — срещу гърцитѣ, защото тая страсть получаваше у него най-странни форми. Тъй въ своя курсъ по история той караше ученицитѣ си да учатъ на изустъ една интересна хроника, съчинена отъ него и въ която се казваше, че има:

„Отъ създаването на свѣта: 7360 години; отъ рождението на Христа: 1852; откакъ има училища въ България: 12; откакъ гърцитѣ не ни обичатъ: 3503; откакъ ни наричатъ кондрокефали: 613; откакто сме заставени поради невежеството си да учимъ на гръцки и да служимъ на гръцки въ църквитѣ: 202; откакто нашитѣ владици и нашитѣ патриарси сж умрѣли: 181; откакъ българскитѣ учители сж преследвани, както нѣкога апостолитѣ, отъ градъ на градъ: 13 години."

Фантазьорството, съ което Джинотъ се отличаваше навсѣкжде, не трѣбва да ни кара да забравяме плодотворното дѣло, извършено отъ него въ Скопье. Той даде една съвсемъ модерна уредба на училището въ града и преподава на едно постоянно растяще число ученици естествена история, история, философия, съ една дума, предмети, които за първи пжть се явяваха въ българската програма въ Македония.

Преподаването не поглъщаше изключително Джинотъ. Той редовно сътрудничеше на българския повременникъ въ Цариградъ, Цариградски вестникъ. Ние вече казахме за неговитѣ писания. Подъ тѣхната до крайность картинна форма и буйнитѣ вълни на изобиленъ и безреденъ лиризъмъ, тѣ криеха една оргинална и силна мисъль и удивителна интуиция. Тѣхниятъ духъ бѣ крайно патриотиченъ: всичко що излизаше изподъ перото на Джинотъ превъзнасяше славата на българското племе и величаеше неговитѣ добродетели.

Трѣбва ли да кажемъ колко бѣ неприятно на Фенеръ присжтствието на единъ такъвъ човѣкъ въ Скопье? И гръцката църква опита

много начини да го отстрани. Но все пакъ тя не успѣваше, защото българската буржуазия бѣше вече доста влиятелна, за да може да даде известно покровителство на служителитѣ на националната идея. Джинотъ, обаче, поради своитѣ своеобразни хрумвания, стана невъзможенъ. Така той има идеята да организира своитѣ ученици въ дружини съ подофицери, въоржжени съ оловени саби. И съ такава военна външность той ги караше да дефилиратъ изъ улицитѣ на Скопье.

Своеобразната природа на Джинотъ не бѣ отъ естество да не се харесва на турцитѣ, които — знае се — иматъ неизчерпаемъ източникъ на снисходителность за такива характери, но все пакъ тѣ намѣриха, че тѣзи военни перчения сж дръзки. Кримската война тъкмо се бѣ започнала; духоветѣ бѣха все по-вече и по-вече възбудени и донѣкжде и подъ влияние на интригитѣ на гръцкия владика властьта реши, че Джинотъ трѣбва да бжде махнатъ отъ неговия постъ. Българскитѣ патриоти трѣбваше да се подчинятъ, но тѣ склониха буйния педагогъ да остане въ града като частно лице.

Джинотъ прекара още една година въ Скопье. Той водѣше тамъ животъ на философъ, канейки въ кжщата си своитѣ многобройни приятели, съ които водѣше по Сократовски маниеръ диалози, чийто постояненъ предметъ бѣ това, което той наричаше „славобългаризъмъ.“ Това частно обучение, забулено съ мистериозностьта на конспирация, се видѣ на властьта още по-обезпокоително. Най-сетне биде дадена заповѣдь на Джинотъ да напусне Скопье.

Тръгването му бѣ триумфално: огромна тълпа, изпълняща улицитѣ го приветствуваше. Викаха му, че неговата мисъль не ще умре; той пъкъ обещаваше да се завърне. Съ една дума, това бѣ една шумна, трогателна раздѣла.

Джинотъ биде замѣстенъ съ Стефанъ Костовъ. Той бѣ въздържанъ човѣкъ и гледаше да усмири духоветѣ. За Скопье последва новъ периодъ на спокойствие. Но събитията наскоро додоха на българското брожение силенъ тласъкъ, който не можеше да нѣма отзвукъ въ Македония. Актътъ, съ който българската община въ Цариградъ отхвърли властьта на Фенеръ, биде последванъ отъ подобни проявления и въ провинцията. Тъй въ 1861 г. българа-

ритѣ въ Скопье премахнаха тържествено гръцкитѣ книги отъ Съборната църква и решиха, литургията да се служи на български езикъ.

На другия день владиката отиде при валията, за да протестира срещу обидата, нанесена на неговия авторитетъ; изведнажъ една голѣма тълпа съ враждебни викове обкржжи конака. Селянитѣ отъ околностьта, до които презъ нощьта бѣ изпратенъ пратеникъ бѣха побързали да дойдатъ на голѣми тълпи и бѣха силно възбудени. Виждайки отъ прозорцитѣ на конака множеството все повече и повече възбудено, владиката реши да се подчини. Той допусна славянската литургия подъ условие, че общината ще остане въ лоното на цариградската църква.

Предложението на владиката биде прието и отново последва примирие, което трая до 1864 г. Българитѣ използуваха това време за да организиратъ народното образование въ епархията. Въ всички градове изъ околностьта—въ Враня, Куманово, Тетово и пр. се създадоха български училища. Въ Скопье дори бидоха построени две общински училища, просторни здания на два етажа, които бѣха за времето си сжщински дворци.

Въ 1864 г. дойде въ Скопье новъ валия, твърде зле настроенъ къмъ българитѣ, нѣкой си Махмудъ паша. Силно смутенъ отъ буйното национално чувство, което вълнуваше народнитѣ маси, той се опасяваше, че това възбуждение ще вземе на край политическа форма, опасна за Турция. Съ намѣрение да направи едно сериозно предупреждение на българскитѣ агитатори, той разпореди да се извършатъ многобройни арести въ селата по сведения дадени му отъ гръцкия владика. Сжщевременно известно число българи бѣха изпратени на заточение въ вжтрешностьта на империята.

Безполезни насилия! Нищо не можеше вече да тури преграда на българската вълна въ Македония. Въ Скопье това бѣ още по-малко възможно отколкото другаде. И наистина борбата срещу гръцкия владика започна още по-яростно. При всѣки поводъ изникваха раздори, които внасяха смутъ въ града. Всѣки день ставаше по-мжчно да се въздържи кипежа на духоветѣ. Най-сетне на 26 септември 1869 г. съ една петиция, покрита съ нѣколко хиляди подписа, българитѣ въ Скопье заявиха на властитѣ, че отхвърлятъ правата на гръцката църква и че не признаватъ за религиозенъ глава другъ

освенъ владиката Илариона, представитель на националната църква. Тази постжпка биде последвана отъ една още по-тържествена манифестация: на 1 декември сжщата година, праздникъ на св. Богородица, свещеницитѣ, служещи въ съборната църква, презъ време на службата получиха заповѣдь отъ присжтствуващия народъ да пропуснатъ въ ектениитѣ името на гръцкия патриархъ и да го замѣстятъ съ това на Илариона. Това бѣ формалното скъсване. И то стана неотмѣнимо.

ВЕЛЕСЪ

Въ сжщата тази година, 1869, тъй решителна за триумфа на българското движение въ Македония, властьта на Фенеръ биде отхвърлена и въ Велесъ, най-важния градъ въ централния вжзелъ на вардарската долина. Велесъ познаваше фанариотското владичество само по име. Елинизмътъ не можа да пусне тамъ корени. Въ църквитѣ, както и въ училищата българскиятъ езикъ се бѣ запазилъ винаги.[1] Отъ XVIII в. велешката епархия бѣше

---

[1] Г. М. Макензи и А. П. Ирби, чиято книга върху Европейска Турция бѣ смѣтана отъ Гладстона като най-доброто съчинение, излѣзло върху Балканския

завзета отъ гръцки владици, но тѣ избѣгваха да се сблъскватъ съ българската традиция, къмъ която бѣ останало привързано тѣхното паство.

Въ първата половина на миналия вѣкъ градъ Велесъ бѣ въ цвѣтущо състояние. Складъ на произведенията на централна Македония, той правѣше голѣми сдѣлки съ централна Европа, специално съ Австрия. Търговията бѣ създала тамъ една горда буржуазна класа, жадна за напредъкъ и много патриотична. Джиногъ, който не обичаше твърде тази олигархия и който я преследваше съ своитѣ закачки въ речитѣ си, както и въ писанията си, се съгласява, че тя е твърде ревностна по отношение на народа. Въ една своя статия отъ 1852 г., печатана въ Цариградски вест-

---

полуостровъ, пишеха въ 1867 че Велесъ можа да запази, следъ победата на турцитѣ, часть отъ българската национална култура. Ето точно този пасажъ отъ тѣхната книга: „Velessa is a thoroughly Bulgarian town; out of 4000 houses only 1000 are divided between Turks and Tzintzars, while the olher 3000 are Christian Slaves. Under such circumstances the Bulgarian of Belessa were able, till long after the Turkish conquest, to continue as the guardians of a certain amount of national learning" Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in — Europe London, 1867, p. 110.

никъ, следъ като начертава въ твърде строги черти портрета на съгражданитѣ си отъ Велесъ, този ужасенъ цензоръ на нравитѣ на своето време прибавя че тѣ сж добри българи.

Похвалата е заслужена. Въ народнитѣ работи буржуазията на Велесъ се показваше колкото деятелна, толкова и щедра. За да илюстрираме просвѣтениятъ й духъ достатъчно е да припомнимъ, че отъ 1832 г. тя бѣ въвела въ града безплатно образование, понятие, до което не бѣха дорасли още въ тая епоха народи иначе напреднали.

Между българитѣ въ Велесъ, които свързаха името си съ историята на българското възраждане, трѣбва да споменемъ на първо мѣсто Ангелко Палашевъ. Синъ на богатъ търговецъ, Палашевъ бѣ получилъ, въ началото на XIX в. добро образование въ Землинъ. Националното движение на сърбитѣ въ Унгария бѣ тогава въ разгара си. Младиятъ македонецъ бѣ силно повлиянъ. Сръбскитѣ успѣхи му вдъхваха горещо желание да работи за повдигането на собствената му нация. Щомъ се завърна въ Велесъ той се зае енергично за работа и до смъртьта си, настжпила въ 1830 г., той живѣ съ неотстжпната грижа за въз-

дигането на своя народъ. Той положи особена грижа за организиране на народното образование. Нему се дължи основаването на първия комитетъ за управлението и подръжката на училищата (1845 г.), институция, която, разпространена въ Македония, принесе неоценими услуги на българското възраждане.

Макаръ че образътъ на Палашева заема едно особено мѣсто въ историята на българското пробуждане въ Велесъ, трѣбва да се каже, че въ преданностьта си къмъ народното дѣло той не бѣ самъ. Неговата деятелность бѣ подържана приживѣ и продължена следъ смъртьта му отъ най-виднитѣ буржуазни семейства въ града. Братята Кушеви, Янко Весовъ, Зафиръ Ангеловъ, Драндаровци, Шулевци и толкова други имена, изброяването на които би било предълго, сѫ играли въ рѫководенето на българскитѣ работи въ Велесъ, една роля колкото плодотворна, толкова и блестяща. Всички тѣзи хора познаваха Европа, бѣха пѫтували често до Буда-Пеща и Виена, притежаваха оная широта на схващане, която създава едрата търговия и хранѣха за бѫдащето на своя народъ проекти, удивителни по своята смѣлость. Други градове въ Македония бѣха

принудени да се борятъ съ много по-страшни пречки, за да възтържествува народната идея. Никой отъ тѣхъ не бѣ ржководенъ отъ една плеяда тъй богата съ хора на широкъ размахъ и способности като тази въ Велесъ.

Докато българското дѣло се крепѣше върху морални основи —училища и църкви, владиката се въздържаше да създава пречки. Но въ 1860 г. националното движение взе чисто политически характеръ; то целѣше отсега пълно скжсване съ гръцката църква тъй че неизбѣжниятъ конфликтъ съ Фенеръ се завърза, както и другаде.

Офензивата почна отъ страна на гърцитѣ. Въ 1861 г. мина презъ Велесъ министърътъ Кибризли Мехмедъ паша, който обикаляше провинциитѣ, за да види напредъка на реформитѣ, прогласени отъ Хатихумаюна както и да разбере състоянието на духоветѣ на християнското население. Ползувайки се отъ присжтствието на тази видна личность гръцкиятъ владика се впусна въ злобни инсинуации срещу българитѣ. Той твърдѣше, че нѣкакъвъ зълъ духъ ги е овладѣлъ и че ако не се вематъ бързо енергични мѣрки, империята се излага на голѣма опасность. Мннавайки отъ тия общи

съображения къмъ мѣстнитѣ работи, той обвини открито двамата български учители въ Велесъ, че подготвятъ, подстрекавани отъ чужди сили — той разбираше подъ това Русия — народно възстание. Единъ отъ двамата визирани учители бѣ Йорданъ Хаджи Константиновъ Джинотъ.

Бѣше твърде удобно да обвинишъ човѣкъ като Джинотъ, тъй като неговитѣ фантазии и неговата непредпазливость го правѣха винаги уязвимъ откъмъ нѣкоя страна. При единъ обискъ у него откриха наистина български книги до нѣкжде съ опасна тенденция, печатани въ чужбина и между другитѣ — съчиненията на агитатора-революционеръ Раковски. Това бѣ достатъчно по онова време за да бжде погубенъ единъ български учитель. Джинотъ биде осжденъ на вѣчно заточение въ една крепость въ Анадола, въ Гюзелъ-Хисаръ. По пжтя той бѣ жестоко малтретиранъ. Единъ стражарь отъ ескорта му извади едно око съ ударъ отъ бичъ.

Оттогава възбуждението срещу Фенеръ въ Велесъ се разпалваше все по-силно. На 17 декемврий 1868 г. едно голѣмо народно събрание, въ което участвуваше споредъ стария

обичай въ Македония цѣлото мжжко население, реши всрѣдъ голѣмъ ентусиазъмъ да скжса съ гръцката църква. На другия день името на цариградския патриархъ биде изхвърлено отъ литургията. Но тълпата намѣри това за недостатъчно: На 19 тя се събра въ двора на училището и съ силни викове настоя да изпъдятъ гръцкия владика отъ града. Подъ действието на тази заплаха владиката се видѣ принуденъ да напусне митрополията и да се подслони, преследванъ отъ подигравкитѣ на населението, въ една частна кжща, която бѣ веднага оградена отъ стражари. Ужасенъ, владиката телеграфира на патриарха въ Цариградъ, че въ града има бунтъ. Ефектътъ отъ тази телеграма, която биде съобщена веднага на Великото везирство, бѣ такъвъ, че битолския военен губернаторъ Ахмедъ паша, получи незабавна заповѣдь да тръгне за Велесъ съ войски за да въдвори реда. Нѣмаше никакъвъ бунтъ, но градътъ бѣше силно възбуденъ. Пазарътъ бѣше затворенъ. Въ ежедневнитѣ събрания народътъ искаше отстранението на фанариота. Но когато Ахмедъ паша пристигна, направиха му триумфално посрѣщане и викаха: „да живѣе Султана“. По

такъвъ начинъ се установи, че движението е насочено само срещу гръцкото духовенство. На 19 януари 1869 г. губернаторътъ извика 250 измежду най-виднитѣ българи въ Велесъ за да имъ съобщи една телеграма отъ великия везиръ Аали паша, която обещаваше да присъедини епархията къмъ владенията на националната църква. Тази новина предизвика въ града една неудържима радость: хората се цѣлуваха по улицитѣ и презъ цѣлия день Велесъ гърмѣше отъ музики и пѣсни.

ПРИЛЕПЪ.

Прилепъ се слави съ това, че е игралъ най-бележитата роля измежду градоветѣ въ Македония презъ българското възраждане. Тази претенция е законна, особено въ тази смисъль, че народнитѣ маси твърде рано упражниха своето влияние, и че по-рано отколкото всѣкжде другаде въ Македония тѣ дадоха на българското движение демократична насока.

Макаръ и подчиненъ на Фенеръ Прилепъ никога не бѣ засегнатъ нито отъ лукавството, нито отъ грубостьта на елинизма. Както градътъ, така и околностьта бѣха запазили българската писменность и националното богуслуже-

ние. Въ началото на миналия вѣкъ владиката бѣ опиталъ да въведе гръцкия езикъ въ църквитѣ, но предъ опозицията на града, той трѣбваше да се откаже отъ тоя си планъ. Главната заслуга въ това съпротивление се пада на хаджи Христо Логотетъ, единъ богатъ и влиятеленъ търговецъ въ Прилепъ. Хаджи Христо познаваше вкрадчивитѣ похвати на елинизма и обикновениятъ му начинъ за сближение; затова той казваше на своитѣ съграждани: „Бдете надъ българския езикъ като надъ зеницата си! Иначе тѣзи хора ще ни погълнатъ". Този достоенъ патриотъ бѣше сѫщевременно много набоженъ християнинъ. Той е, който изпроси отъ Портата фермана за постройката на съборната българска църква въ Прилепъ, изградена въ 1838 г. Тази църква е посвѣтена на Благовещението, за споменъ на благата весть, която Хаджи Христо бѣ донесълъ на съгражданитѣ си, връщайки се отъ Цариградъ съ султанския указъ. Хаджи Христо, самъ малко образованъ, не можа да се погрижи за уредбата на образованиито въ града. Но неговитѣ наследници, които бѣха на чело на народа, проявиха въ това отношение най-голѣмо усърдие.

Въ Прилепъ имаше винаги частни училища, кждето българскиятъ езикъ се преподаваше по старата метода, почти както въ времето на Свети Климента. Въ такова тъкмо училище бѣ дошълъ Натанаилъ да се учи въ 1837 г. Колкото и слабо да бѣ това обучение, то създаде добри патриоти. Къмъ срѣдата на миналия вѣкъ отъ тамъ именно излѣзе едно поколение пламенно и надъхано съ национално чувство. Това поколѣние бѣ беззаветно преданно на народа си и богато съ благородни характери. Двама мжже го прославиха съ особенъ блѣсъкъ: Хаджи Мирче Бомболовъ и Хаджи Ангеле хаджи Илиевъ, чиято грижа и щедрость се проявяваха особено по отношение на училищата.

Първото народно училище въ Прилепъ бѣ издигнато въ 1837 г. Това бѣ едно красиво здание на два етажа построено отъ дѣланъ камъкъ. Общината уреждаше всичко на широко. При избора на учители тя показа сжщата грижа да уреди всичко добре. Бѣше си поставила за амбиция да има въ училището найпрочутитѣ учители. Миладиновъ, Жинзифовъ, Пърличевъ, Джинотъ — да споменемъ само най-виднитѣ, преподаваха тамъ. И затова при-

лепското училище стана единствено по своя блѣсъкъ въ Македония.

Организацията на българскитѣ училища бѣ дѣло на буржуазията въ тоя градъ. Когато започна националното брожение срещу Фенеръ, пакъ богатата класа бѣ тази, която даде насока на движението. Но отъ 1860 г. нейниятъ авторитетъ започна да намалява, защото я обвиняваха въ равнодушие или наймалко въ боязливость. Въ сѫщность едрата буржуазия макаръ и твърде патриотична избѣгваше явно да скѫса рѣзко съ Фенеръ: тя би предпочела да угладн приятелски българо-гръцкия конфликтъ. Тоя начинъ на схващане повдигаше живи протести въ града. Новото поколѣние, възпитано отъ Миладинова, Пърличева и Джинотъ чезнѣше отъ нетърпение и патриотиченъ жаръ. А то бѣше предало това свое душевно състояние на цѣлата българска маса.

„Младитѣ" — тъй наричаха себе си водителитѣ на народното движение — започнаха съ основаването на едно читалище. Тѣ се събираха тамъ за да слушатъ сказки и да говорятъ по народни работи. Къмъ това читалище се присъедини следъ известно време,

едно недѣлно училище за юноши. Прекрачвайки границитѣ си, това начинание доби общественъ характеръ. Младитѣ организираха майсторитѣ и работницитѣ и ги противопоставяха на едрата буржуазия. Борбата между дветѣ класи бѣ твърде оживена и трая нѣколко години. Най-сетне въ 1867 г. долнитѣ слоеве сполучиха да заематъ въ ржководенето на националното движение мѣстото, което имъ се падаше.

Следъ този триумфъ усърдието, което „младитѣ" положиха за да разклатятъ силата на богатата класа, се обърна къмъ Фенеръ. Непосредствениятъ мотивъ на тази борба имъ бѣ даденъ отъ самитѣ гърци.

Прилепъ сѫщо като Велесъ броеше между населението си известно число куцовласи, родомъ отъ Восхополисъ, откѫдето тѣхнитѣ семейства бѣха побѣгнали следъ разрушението на този градъ въ XVIII вѣкъ. Тѣзи куцовласи, съвсемъ елинизирани, образуваха отдѣлна община. Поведението имъ на първо време бѣ сдържано. Но скоро следъ това тѣ поискаха да примѣсятъ гръцки пѣсни въ литургията и да завзематъ единъ отъ аналоитѣ въ съборната църква. Съ посрѣдничеството на

Портата, тѣ получиха формално разрешение въ този смисъль. На 9 февруарий владиката Венедиктосъ трѣбваше да го прочете на своето паство, събрано въ църквата. Но народътъ, своевремено уведоменъ за това, което щѣше да стане, прекжсна литургията, викайки, че по никой начинъ не ще търпи гръцкия езикъ въ една църква, издигната отъ него, като заплашваше владиката съ линчуване, ако се осмѣли да произнесе една гръцка дума. Изпоплашенъ Венедиктосъ напусна Прилепъ и никога вече не се завърна тамъ.

Следъ тази сцена скжсването съ Фенеръ бѣ свършенъ фактъ. То бѣ обявено официално едва следъ една година при създаването на българската община въ Прилепъ. Ето какво четемъ въ хрониката на града, запазена още въ архивитѣ на общината: „1869. 25. III (старъ стилъ) Прилепската кааза отхвърли гръцкото иго и прогласи нашата национална църква, заграбена отъ проклетитѣ фанариоти отпреди единъ вѣкъ, на 30 юни, 1797". Съветътъ на общината се състоеше отъ хора изъ най-виднитѣ фамилии въ Прилепъ: Хаджи Мирче Бомболовъ, Хаджи Ангеле Хаджи Илиевъ, Йосе Крапчевъ, Спиро Поневъ, Иовче Хаджи То-

шевъ, Георги Портокалевъ, Илия Пиперковъ. Спиро Пешковъ, Диме Биолчевъ и пр. Тѣзи имена срещаме още дълго време на чело на всички инициативи, свързани съ успѣха на българската национална идея въ Македония. По-късно тѣ ржководятъ и революционното движение за политическото освобождение на страната.

ОХРИДЪ.

Въ времето, когато Македония се бѣ хвърлила въ борба съ елинизма, сжществуваше голѣмо съперничество между Охридъ и Прилепъ, като всѣки единъ отъ тия градове бѣ се амбициралъ да покаже по-голѣма ревность въ националното движение. Прилепъ отхвърли нѣколко месеца по-рано игото на фанариотската църква, но трѣбва да кажемъ, че на Охридъ предстоеше да разруши много посериозни препятствия.

Следъ унищожението на охридската патриаршия този старъ български градъ биде силно изложенъ на влиянието на Фенеръ. Часть отъ буржуазията му бѣ елинизирана духомъ подъ влиянието на училищата, въ които изучаването на български езикъ бѣ премах-

нато. Тѣзи измежду заможната класа, които изобщо не бѣха се учили, най-ревностно се гърчееха, смѣтайки, че по този начинъ участвуватъ въ социалното превъзходство на елинизма.

Съвсемъ друго бѣше състоянието на духоветѣ на народнитѣ маси. Култътъ на Свети Климента, българския апостолъ, който въ срѣдата на X в. бѣ направилъ Охридъ огнище на просвѣтата, незабравимата слава на народната патриаршия, приличаща на слънцето, което следъ залѣзъ оставя отраженията си на хоризонта, хвърляше дори следъ унищожението й въ 1767 г. свѣтълъ и ободрителенъ блѣсъкъ върху своята столица; споменътъ за царуването на Самуила, по-неясно спазенъ въ паметьта на поколѣнията поради своята отдалеченость, но запазилъ своето обаяние върху народното въображение поради своя голѣмъ трагизъмъ и елична таинственость; църквитѣ и паметницитѣ, които на всѣка крачка въ стария градъ напомняха блѣсъка на българското царство и църква, всичко съдействуваше за да се подържа тукъ една традиция, готова да стане активна. И тъкмо въ маситѣ се пробуди отначало националното съзнание

и отъ тамъ излѣзе първата инициатива за повдигането на българитѣ въ Охридъ.

Въ 1858 г., махалата Кошища, населена главно отъ занаятчии и работници, реши да изгради българско общинско училище. Едва изникнала идеята, цѣлиятъ кварталъ биде обхванатъ отъ нѣкаква треска. Волнитѣ пожертвувания се стичаха отъ вси страни. Жени носѣха своитѣ обеци, своитѣ пръстени. Найбеднитѣ предлагаха услугитѣ си да носятъ камъни и варь. Срѣдъ това въодушевление училището изникна като по чудо. Първиятъ пжтепоказатель бѣ поставенъ.

Сжщата година, двама души отъ твърде скроменъ произходъ, двама работника отъ махалата Месокастро, Георче Мустревъ и неговия синъ Никола, у които единъ тѣхенъ роднина, монахъ въ Света Гора, бѣ запалилъ искрата на национално съзнание, отвориха българско вечерно училище. Това бѣ тайно училище; преподаването ставаше въ единъ зимникъ. Никола Мустревъ, който бѣ изучилъ българската писменость въ монастиря Свети Иванъ въ Дебъръ, преподаваше малкото което знаеше на хора възрастни, работници като него и които бѣха на неговитѣ години. Учи-

лището имà необикновенъ успѣхъ. Тамъ отиваха, казва единъ съвременникъ, „както козитѣ се хвърлятъ на соль". Това ново направление разтревожи елинизиранитѣ граждани. По тѣхно искане Никола Мустревъ бѣ арестуванъ на 29 октомври 1859 г. и училището му биде затворено. Ние казахме вече каква сждба бѣ отредена по кьсно на Димитъръ Миладиновъ, защото се бѣ опиталъ въ 1861 г. да въведе обучението на български езикъ въ самия градъ Охридъ, гдето живѣеше едрата буржуазия.

Обаче докато олигархията въ Охридъ оставаше хипнотизирана отъ елинизма, къмъ който я привързваше суетата или навикътъ, богатитѣ търговци въ сжщия този градъ, чиято работа ги заставяше да пжтуватъ, имайки поради контакта си съ чуждия свѣтъ по-възприемчивъ духъ за идеитѣ на новото време, се бѣха предали съ въодушевление на националното движение. Тѣзи измежду тѣхъ, които работѣха главно въ Цариградъ — Кацковци, Паунчевци, Манчевци и др. взимаха живо участие въ борбитѣ на българската община въ столицата срещу Фенеръ. Следъ тѣхъ часть отъ охридската буржуазия започна да се от-

казва отъ елинизма. Колкото повече се засилваше омразата къмъ Фенеръ, толкова по се увеличаваха тия прояви въ полза на българската идея.

Въ 1859 г. за първи пжть въ Охридъ се започна открита борба съ гръцката църква. Тъй като въ тази година владиката Инокенти се бѣ поминалъ, градъ Охридъ поиска, съ една петиция на която имаше 5000 подписа, български владика. При отказа на Фенеръ бѣ подадена друга петиция отъ охридската епархия: тя имаше 9000 подписа и сочеше владиката Иларионъ, председатель на българската община въ Цариградъ, като свещеникъ найдостоенъ да заеме престола на Свети Климента. Въ отговоръ на всички тия постжпки Фенеръ изпрати единъ фанариотъ съ ужасна репутация — Мелетий.

Нѣколко години по-рано Мелетий бѣ служилъ въ охридската епархия като помощникъ на покойния владика. Той бѣ водилъ тамъ твърде скандаленъ животъ. Освенъ това за него си спомняха като за непримиримъ врагъ на българското племе, защото макаръ и разпуснатъ свещеникъ, Мелетий бѣ страстенъ служитель на елинизма. Щомъ дойде, изве-

стието за това назначение предизвика живо раздразнение въ цѣлата епархия. Разпалени протести бидоха изпратени на патриаршията и, тъй като тѣ нѣмаха никакъвъ ефектъ, българитѣ въ Охридъ се обърнаха къмъ турското правителство искайки възстановяването на независимата си църква, унищожена въ 1767 г. Това не попречи на Мелетия да дойде, недовѣрчивъ къмъ паството си отъ първия день.

Отъ 1860 г. до 1869 г. се води непримирима борба между Мелетия и българитѣ въ епархията, борба пълна съ всевъзможни епизоди. Владиката бѣ често освиркванъ и нѣколко пжти преследванъ съ камъни. Въ нѣколко църкви отъ епархията той биде битъ и изхвърленъ навънъ. Но той не бѣ човѣкъ да се смути. Едъръ, съ широки рамене, здрава шия, надменно изражение, щръкнала брада, той имаше, както разправятъ, видъ на яничаринъ облеченъ въ расо. Българитѣ отъ епархията правиха нѣколко пжти енергични постжпки предъ Портата и цариградската патриаршия, за да отстранятъ ужасния владика, но не сполучиха.

Имаше моментъ, когато тѣ смѣтаха, че сж успѣли. Мелетий бѣ откраднал съ по-

мощьта на гавазитѣ си една млада жена, която той публично прибра въ своя харемъ. Мжжътъ ѝ, който бѣ въ Ромъния, се завърна за да протестира и успѣ да я прибере; но слѣдъ два месеца го намѣриха закланъ; колкото се отнася до вдовицата му—тя трѣбваше да побърза да се прибере отново въ епископския харемъ. Тъй като нѣмаше съмнение за автора на престжплението, по цѣлата епархия се понесе викъ на негодувание. Всички махали въ Охридъ се събраха и написаха едно оплакване ἀναφορά до цариградската църква, въ което престжпленията на Мелетия бѣха изброени въ толкова рубрики, колкото тежки грѣхове сжществуваха. Една депутация отъ тридесеть души се отправи при патриарха въ Цариградъ, обаче той прие само петима отъ пратеницитѣ.

Просбата биде прочетена въ публично заседание на Светия Синодъ и изслушана съ видима нервность. Следъ разказа за заграбването на младата жена следваше обращение, отправено къмъ самия патриархъ: „О твоя Святость, какво чакашъ още? Да се отворятъ небесата и самъ Богъ да ни накаже, както наказа Содомъ и Гоморъ?“ При тѣзи

думи халкедонскиятъ владика, изгубвайки търпение, прекжсна четенето: „Струва ли си, наистина, обърна се той къмъ пратеницитѣ, да ни занимаватъ съ подобни истории? Ако Христосъ е говорилъ на Самарянката, защо единъ простъ владика да не беседва съ една млада жена?" При този непредвиденъ край, пратеницитѣ останаха за мигъ потресени. После единъ отъ тѣхъ каза на другитѣ: „Найсетне часътъ настжпи!" И всички си тръгнаха. Стигнали до вратата, тѣ отърсиха праха отъ обувкитѣ си. Напразно самъ патриархътъ тича следъ тѣхъ, викайки имъ: „останете, чада мои!" Тѣ бѣха вече глухи за неговия гласъ. Това стана въ 1868 г. Пълниятъ разривъ не се забави да дойде.

Българското движение въ Охридъ наистина бѣше влѣзло въ триумфалната си фаза. Фамилиитѣ, останали вѣрни на елинизма, бѣха вече едно безсилно малцинство. Народнитѣ маси бѣха обзети отъ святъ ентусиазъмъ за българското дѣло и бѣха готови на всѣкаква смѣлость. Не по-малко разпалена бѣ сега и буржуазията, опознала отново рода си.[1] Да

[1] Ето имената на главнитѣ водители на българското движение въ Охридъ между 1861 и 1869: Петре

споменемъ най-сетне, че начело на народната пропаганда стоеше човѣкъ съ пламенно слово, поетътъ Пърличевъ, директоръ на Охридската гимназия.

Ревностенъ почитатель на Омира, увѣнчаниятъ поетъ, когото Атина бѣ акламирала, се предаде сега на една френетична пропаганда срещу гърцитѣ. Въ разпалени речи, произнасяни въ църква, той порицаваше своитѣ сънародници, че носятъ още презреното фанариотско иго. Той имъ викаше: „Цѣлата свята България се е пробудила, а вие спите още? Какво е това заслѣпение, което ви пречи да зърнете божествената свѣтлина? Какъвъ отговоръ ще дадете на Бога? За какво ви служи душата и разума, които ви отличаватъ отъ говедата въ обора, ако не за да обичате вашето отечество?"[2]

Огняновъ, братята Паунчеви, Ангелъ Групчевъ, Миле Манчевъ, Тасе и Якимъ Сапунджиеви (този последниятъ бѣ добилъ образованието си въ Атина), Коста Размовъ, Григоръ Бояджиевъ, Ангелъ Спространовъ, Стефанъ Тримчевъ, братята Пармакови, Коста Нелчиновъ и др.

[2] Една отъ тѣзи речи е публикувана въ вестникъ Македония, 1869. № 32.

Такава смѣлость не можеше да остане безъ наказание. На 9 декември 1868 г. Пърличевъ биде арестуванъ по искането на Мелетия и пратенъ въ затворъ въ Дебъръ. Ний вече описахме мжката на народа при тръгването му. Тържествениятъ разривъ съ гръцката църква биде решенъ въ едно народно събрание. Нѣмаше прения — решението бѣ единодушно. Но свещеницитѣ, тероризирани отъ опасния владика, се извъртаха: не бѣше ли ги заплашвалъ той, че ще имъ отреже брадитѣ и че ще ги интернира въ нѣкоя монастирска тъмница? А знаеше се, че той не е човѣкъ който да отстжпи предъ единъ скандалъ. Най-сетне заставени отъ народа тѣ се решиха. На 5 септември 1869 г., при литургията, отслужена въ съборната църква на Свети Климента (презъ този день другитѣ църкви бѣха затворени) името на патриарха не се спомена въ молитвитѣ при френетически акламации на събрания народъ. Следъ обѣдъ българската община въ Охридъ биде официално конституирани подъ председателството на свещеника Никола Бандевъ. Примѣрътъ, даденъ отъ Охридъ, биде последванъ съ една удивителна солидарность отъ цѣлата епархия: до края на

1869 г. Струга, Крушево и Ресенъ бѣха заявили открито българския характеръ на общинитѣ си и бѣха скжсали съ Цариградската църква.

БИТОЛЯ.

Рускиятъ ученъ Викторъ Григоровичъ, който презъ време на една научна мисия, възложена му отъ казанския университетъ, преброди Македония презъ 1844—1845 г., дава до факултета, въ своитѣ рапорти за пжтуването си, следната бележка за населението въ Битоля: „Въ Битоля, кждето единъ многоброенъ гарнизонъ е настаненъ въ казармитѣ, построени отъ българитѣ, живѣятъ българи, македоно-власи и албанци. Казаха ми, па и самъ можахъ да забележа, че по-голѣмата часть отъ населението е българско, но, ако не се лъжа въ наблюденията си, власитѣ въ този градъ, както и въ съседния — Крушево, сж добили благодарение на неутралното си поведение едно особено влияние".

Тия редове сж публикувани въ 1848 г. Тѣ идѣха само да потвърдятъ това, което бѣше вече казано отъ всички пжтешественици по тѣзи мѣста.

И наистина, цѣлата область, която огражда Битоля — западна Македония — е по население чисто българска. Отъ Гийомъ Тирски и монахътъ Робертъ Реймски, които минаха тукъ презъ епохата на кръстоносните походи, до пжтешественици като Милюковъ и Кондаковъ, които сж идвали тукъ неотдавна — като не споменаваме Пуквилъ, Ханъ, Лежанъ, Ами Буе и др. — всички, които сж изучавали тази часть отъ Македония и сж наблюдавали населението заявяватъ, че това е българска страна. Дори въ самия градъ българитѣ всѣкога сж имали болшинство. Вѣрно е обаче, както Григоровичъ забелязва, че известно време куцовласитѣ сж имали едно изключително положение.

Споредъ най-сигурнитѣ преценки, въ Македония има до 64000 куцовласи или цинцари, което прави почти $4^1/_2{}^0/_0$ отъ общото население на областьта. Това малцинство заема главно градоветѣ. Отвръщайки се отъ грубата полска работа, то се предава на търговия. Вроденият спекулативенъ духъ и страстьта за търгуване обясняватъ това призвание. Други възможности въ характера на тази раса можаха да й осигурятъ успѣха. Куцовлахътъ е

гъвкавъ, хитъръ и сервиленъ[1]. Той е съумѣлъ да се приспособи къмъ турцитѣ и да спечели тѣхното благоволение. Затова именно презъ време нà турското владичество той се е ползувалъ съ едно привилегировано положение, което му е давало възможность да се обогати.

Отъ тридесетина години насамъ е имало между куцовласитѣ нѣщо като национално пробуждане. Ромъния, която гледа на тѣхъ като на единъ елементъ близъкъ на своята раса, имъ е отворила училища, кждето имъ преподава собствения си езикъ. Но тази пропаганда можа да добие малъкъ успѣхъ само

---

[1] Макензи и Ирби правятъ, въ цитирания вече трудъ, единъ интересенъ паралелъ между българския характеръ-честенъ и приветливъ и хищната и рабска натура на куцовлаха: „The sly, grinding and servile character of the Tzintzars in Turkey detracts from the respect one would otherwise feel for their industrie and shrewdness; while the kindliness and honesty of the oppressed Bulgarian conciliates symphaty".

Малка часть отъ куцовласитѣ, каракачанитѣ, сж овчари и презъ лѣтото живѣятъ въ планинитѣ, но тѣзи изглежда да иматъ другъ произходъ и въ всѣки случай, въ много отношения, освенъ въ езика, сж твърде различни отъ цинцаритѣ въ градоветѣ.

въ народнитѣ класи. Куцовлашката буржуазия се показа не само неподатлива, но силно враждебна.

Презъ епохата, която ни занимава, куцовласитѣ, макаръ да запазваха собствения си диалектъ, бѣха напълно елинизирани. Тѣ бѣха именно, които образуваха въ западната половина на Македония гръцкитѣ общини. Тѣ държаха въ ржцетѣ си голѣма часть отъ търговията и економическиятъ животъ на областьта бѣше подъ тѣхна зависимость. Твърде фанатизирани тогава за елинизма, тѣ му даваха една опасна сила.

За щастие, българското движение можа да намѣри въ Битоля водители способни да се опълчатъ—и да сломятъ най-накрай — гръцката мощь. Тия водители бѣха докторъ Мишайковъ, тримата братя Робеви и Димко Радевъ.

Мишайковъ бѣ родомъ отъ село Пателе, въ околностьта на Леринъ. Той и неговиятъ по-старъ братъ — бждещиятъ владика Панаретъ, чиято важна роля ще видимъ понататъкъ, се числѣха въ Атина къмъ кржга на бившитѣ ученици на Каирисъ и бѣха прегърнали съ тѣхъ сжщата мечта за възражда-

не на българската раса. Завършилъ учението си въ Атина, Мишайковъ постжпи въ медицинския факултетъ въ Пиза. Въ града съ наведенитѣ кули той намѣри Чомаковъ и живѣ въ близка дружба съ този великъ духъ. Следъ като получи всичкитѣ си титли, Мишайковъ се завърна въ Македония и се посвети на служба на своя народъ. Презъ 1860—70 той бѣ лѣкарь въ Битоля и началникъ на санитарната служба въ вилаета.

Тримата братя Робеви: Иоакимъ, Димитъръ и Никола бѣха се учили сжщо въ Атина. Единъ отъ тѣхъ, Димитъръ, бѣ посещавалъ като Мишайкова кржга на бившитѣ ученици на Каирисъ и сподѣлялъ тѣхнитѣ патриотични мечти; и той сжщо се бѣ особено свързалъ съ Чомакова. Димитъръ бѣше натура буйна, експанзивна и неустрашима; братята му проявяваха повече сдържаность и предпазливость. Но и тримата бѣха въодушевени отъ еднакво чувство за българсково движение. Робеви сж една твърде стара фамилия въ Охридъ. Вече въ XVIII вѣкъ — говори се, че тѣхното богатство води началото си отъ по далечно време —тѣ правѣха голѣми търговски сдѣлки съ централна Европа. Презъ миналия вѣкъ тѣ имаха

кантори въ Виена и Лайпцигъ. Къмъ голѣмото имъ състояние се присъединяваха и високи буржуазни добродетели и просвѣтенъ умъ, който поради съприкосновението си съ чужбина се подаваше на всички плодотворни влияния на европейската цивилизация. Срещу мощното сдружение на еленизиранитѣ куцовласи фамилията Робеви се възправяше като равна сила.

Никой християнинъ презъ XIX в. въ Македония не е ималъ положение равно на това, което заемаше Димко Радевъ, нареченъ Димко паша. Той бъше родомъ отъ Велесъ, но центъра на неговата търговия бѣше въ Битоля. Легендитѣ и народнитѣ пѣсни въ Македония сѫ още пълни съ спомени за неговото богатство и могѫщество: най-виднитѣ между турцитѣ се отнасяха съ него като съ равенъ.

Едно съсипателно дѣло срещу турската хазна — дѣло, което семейството му щѣше да спечели подиръ петдесетгодишна процедура, но което бѣше започнало съ единъ видъ конфискация — бѣше значително намалило неговото богатство къмъ 1860 г., но престижътъ му остана непокѫтнатъ. Премного старъ за да взима винаги активно участие въ българското

движение, той туряше въ услуга на народа си цѣлото влияние свързано съ голѣмото му име. Синътъ на Димко паша, Петъръ Радевъ, зае въ последствие достойно мѣстото на баща си въ разискванията на българскитѣ водители, Битоля бѣше приелъ вече преди това — излишно е да се казва — известенъ гръцки отпечатъкъ. Всички негови църкви и училища бѣха въ ржцетѣ на гръцкото духовенство. Но народната маса не бѣше никакъ засегната отъ това влияние и запазваше българскиятъ езикъ и обичаи. Щомъ се започна народното движение, тя се присъедини къмъ него изцѣло. Обаче съпротивата на гръцката църква бѣше упорита и използуваше всевъзможни срѣдства. И само лека-полека позициитѣ на елинизма бидоха превзети.

Честьта да започне въ Битоля борбата на българитѣ противъ владичеството на гръцката църква се пада на докторъ Мишайковъ. Трѣбва отново да се спреме предъ чистия образъ на този човѣкъ съ велико сърдце. Той е живѣлъ само за народа и на него, умирайки, е завещалъ цѣлото си богатство. Къмъ патриотизма му се присъединяваха и всички лични добродетели и голѣмо лично обаяние, което се чув-

ствуваше въ всички срѣди, кждето го водѣше неговата професия. Тази голѣма популярность му бѣ отъ голѣма полза за успѣха на мисията съ която се бѣ нагърбилъ между своитѣ съотечественици. Мишайковъ действувà най-напредъ предпазливо и много тактично. Въ 1863 г. той накара да отворатъ първото българско училище въ Битоля, което бѣше настанено въ една затънтена кжща въ беднитѣ квартали. Стариятъ Жинзифовъ, бащата на поета, преподаваше тамъ началнитѣ уроци по български езикъ. Това училище бѣше премного скромно за да може да предизвика нѣкакво вълнение у гърцитѣ: тѣ съзираха въ него само предметъ на иронични забележки, защото предъ тѣхнитѣ цвѣтущи учебни заведения кжщурката, кждето щѣше да се преподава български, имъ се струваше нѣщо достойно за присмѣхъ. Именно върху това схващане на надменнитѣ куцовласи бѣше разчиталъ Мишайковъ за да затвърди дѣлото си.

Но ако създаването на това българско училище не срещна препятствия, желанието на българитѣ да въведатъ народна литургия въ Битоля трѣбаше да срещне твърде голѣмо съпротивление. Елинизиранитѣ куцовласи за-

еха всичкитѣ църкви въ града и се показваха решени да защитятъ съ всички срѣдства това узурпирано положение. Отъ друга страна, колкото повече растѣше силата на българското движение въ народнитѣ маси, толкова то ставаше по взискателно и нетърпеливо. При тия условия конфликтътъ бѣше неизбѣженъ и, както навсѣкжде другаде, взе най-после остра форма.

Въ 1868 г., на Коледа, българитѣ заеха църквата Света Недѣля, откждето изгониха гръцкитѣ псалти. Но тази победа имà само времененъ характеръ, понеже следующата недѣля куцовласитѣ въоржжени нападнаха отново и възстановиха статуквото. Българитѣ нападнаха на свой редъ. Но на другия день всичко захвана отново. Презъ тия перипетии противницитѣ размѣниха остри нападки и не малко удари. Най-сетне победата остана на българитѣ. Благодарение на влиянието на Мишайковъ, на Робеви и на Димко Радевъ, турскитѣ власти се въздържаха отъ всѣко вмѣшателство въ тази гръцко-българска борба.

Заемането на църквата Св. Недѣля отбелязва решителния моментъ въ развитието на народното движение въ Битоля. Безъ съмнение елинизмътъ не бѣше още победенъ — пъл-

ното му разгромяване дойде по късно — но българитѣ въ Битоля си завоюваха отъ тогава своето мѣсто като националность и можаха да се организиратъ спокойно. Въ 1869 г. тѣ имаха вече училище, въ което бѣ въведено срѣдното образование.

Сѫщата година тѣ основаха официално съвета на българската община въ която влизаха Мишайковъ, Д. Робевъ, Димко Радевъ, Д. Оцевъ, Апостолъ Камбуровъ, Ноне Грънчаровъ, Ризо Димитровъ и Христо Шекерджията.

Все въ 1869 г. българитѣ въ Битоля откриха и училище за девици. Тѣхната първа учителка бѣше известната Недѣля Петкова, която по-късно учителствува въ Охридъ и Прилепъ.

Въ една дописка отъ Битоля, съ дата 8. февруари, изпратена на в-къ Македония, въ която се говори за победитѣ на българското движение въ тоя градъ, срѣщаме следнитѣ победоносни разсѫждения:

„Многумина сѫ казали че ключъ на Македониѭ е Бытолиѭ. Това е наистина. Какъ бы му потупало сърцето отъ радость на всякого блъгарина ако бы чулъ че той ключъ е блъгарскій? Увѣрявамъ ви прочее че като сѫ

полагѫтъ голѣмы грыжи отъ странѫ на овдѣшнытѣ благородуы Блъгары не само за улучшеніе вътрѣшното състояніе на работытѣ, но съ голѣмо стараніе то хвърля поглѣдытѣ си на околнытѣ страны кѫдѣто съ наставленіята си, съ подкрѣпленіята си, можа да сѫ покори Блъгаризма, то действително ще е Бытоля ключъ, за отваряніе на заключеныйтъ отъ великѫтѫ идеѭ блъгаризъмъ по всичкѫтѫ Македоніѭ."[1]

Това оптимистично предвиждане трѣбваше да се реализира напълно. Битоля стана главенъ центъръ на националното движение и единъ видъ духовна столица на българска Македония на западъ отъ Вардаръ.

СОЛУНЪ

Съ казаното до тукъ вѣрваме, че сме дали на читателя доста ясна представа за българското движение въ Македония, за психологическия му произходъ, както и за неговитѣ стремежи. Бихме се увлѣкли въ скучни повторения ако искаме да проследимъ борбитѣ сре-

[1] Македонія, вестникъ издаванъ въ Цариградъ 1869 г. 15 февруари бр. 12 (въ една дописка отъ 27. януарий.

щу елинизма въ всички македонски градове тъй като характера на народното движение бѣ навсѣкжде еднакъвъ. Не ще говоримъ за Струмица, кждѣто учителствуваше Арсени Костенцевъ, споменитѣ на когото, тъй пълни съ простодушие и съ изразителни бележки, сж истинска наслада за новитѣ поколения; нито за Енидже Вардаръ, кждето попъ Димо, следъ връщането си отъ заточението, на което го бѣ изпратилъ гръцкия владика, можа да намѣри въ душата си, вече 70-годишенъ, достатъчно енергия за да издигне българската църква и да служи въ нея литургията на български; нито за Воденъ, кждето братята Занешеви и Хаджи Гого дадоха цѣлитѣ си богатства въ полза на народа и въ 1869 г. победиха елинизма; нито за Костуръ, кждето на 17. октомврий 1869 г. една тълпа отъ 400 души работници и занаятчии нападна жилището на гръцкия владика съ викове: „Не те искаме, защото сме българи“ *(Δὲν δὲ Θέλομεν διὰ Δεσπότην ἡμεῖς εἴμεθα Βούλγαροι)*, нито за Щипъ, кждето Иосивъ Ковачевъ, по късно професоръ по педагогия въ Софийския университетъ, организира народната просвѣта по такъвъ начинъ, че можеха да му завидятъ дори свобод-

нитѣ вече народи на Балканитѣ; нито за толкова други градове, които макаръ и по-неизвестни не сж показали по-малко ентусиазъмъ и упорство за възтържествуването на българското съзнание въ Македония. При все това не бихме искали да приключимъ тази глава преди да споменемъ за успѣхитѣ на българското движение и въ Солунъ, кждето елинизмътъ се чувствуваше напълно у дома си.

Откакъ българитѣ се бѣха настанили на на балканския полуостровъ, тѣ винаги имаха своя колония въ Солунъ. Вѣрно е че тукъ, както въ всички пристанища на изтокъ, гърцитѣ благодарение на търговията имаха преобладаваще положение; но отъ последния вѣкъ насамъ българскиятъ елементъ непрестанно растящъ чрезъ преселвания отъ хинтерланда, печелѣше непрекжснато економически сили и влияния.

Въ 1833 г. се забелязватъ първитѣ прояви на българско пробуждане въ Солунъ. Въ хрониката на шивашкия еснафъ, написана на македонски диалектъ, намираме по това ценни подробности. Този еснафъ се състоеше отъ дебрани, крушовчани и кичевчани, въ градоветѣ на които се бѣ запазила българската писме-

ность. Това обяснява силното имъ желание да основатъ въ Солунъ училище на своя роденъ езикъ.

. . . Я тои благоговѣини рѹфету рекомій Дебренци и Крѹшовци и Кичевци, четемъ въ казаната хроника, жалеѣни на серцето си за словото си ѡтъ денъ на денъ почнае да се мислатъ како да сѧ потрѹдатъ и да си направатъ никакво средство: за словото си да не са изгѹбатъ, та да си направатъ или цръква или некое ѹчилище. И почна малѹ по малѹ ѿ 1833: гѡда ѿ некои си ѹченика ѹчена ѹ тоѧ градъ, ѿ некои си мона(хъ) ѧбанцїѧ сиречъ чѹждицъ ѹчителъ по славѧнскии. И тїе благородни терзии имале сѹ мали деца, рекле мѹ: Оче, молим те, ѹчини нама мило како знаешъ кнїга нашинска, сиречъ славѧнска или ти на просто бѹгарска наѹчи ни тиѧ наши дечица за споменъ вѣченъ твои и за словото де не ѹгасне со свѣ. И тои лѹбивши стар самак (монахъ) сирѣчъ по грѫцки, именем: Исаиѧ родомъ рё (рѹсинъ) несѧ обленилъ и исполнилъ желаемото на помощи маистори. Первие биле Степанови синове Симеонъ и Ѧлека, Тодоръ, Зафиръ, Цвѣтко, Доичинъ приѧтели монаха того и зелъ имъ децата да имъ (г)и ѹчи и край нихъ и ѿ снотъ еснавъ зелъ децата и имъ ѹчилъ до 2 години и отъ тие

ѹченици пробѹдиѧ татковцитѣ и братиѧта си да сѧ потрѹдатъ да си направатъ некои храмъ или ѹчилище по слово и по ѧзикомъ...[1]

Обучението въ това училище се водѣше по ржкописи. Но въ 1839 г. Хаджи Теодосий отвори въ Солунъ своята печатница и напечата книги на български езикъ. Ето какво пише по това събитие единъ българинъ отъ Дебъръ, Вельо Негревъ, съвременникъ на Хаджи Теодосия:

„Во онова врѣме намѣрѹваше се єдинъ бѹгаринъ дѹховникъ ѹ църквата наша именемъ сѧта Єина и онъ си пожали своето народне чада защо си нематъ книжици децата да ѹчатъ; нажали мѹ се и донесе печатница за бѹквари со церковни бѹкви и со два ѧзика бѹгарски и гръцки“.[2]

Училището кждето преподаваше руския монахъ бѣше частно. Училището, което солунскитѣ българи искаха да основатъ нѣколко години по-късно, трѣбваше да бжде народно. За тая цель тѣ се обърнаха къмъ гръцкия владика, но той ги изгони. Вельо Негревъ

---

[1] Йор. Ивановъ, Българитѣ въ Македония, София. 1917, стр. 233-224.

[2] Ibid., 222 стр.

посвещава въ своята хроника нѣколко реда на тоя епизодъ:

...„(Во времето негово) писмо ни дойде отъ Царигратъ отъ некоѧ жена подари за 3: града ѹчилища да направѧтъ едно ѹ Єолѹнъ и едно ѹ Битолѧ и дрѹго дека да е прилично. И мие зедохме писмото и зарадвахме се защо дошло времето и пакъ станае по правите маистори отъ искренно наротъ отидое при дедо владика за да имъ даетъ благословъ по просто изинъ за да си направатъ това нещо. И щомъ отишле тамо перво и престретилъ протошингелъ дедо владика Иеронима: що сакате маистори, и они мѹ казали како писмото имъ беше, и онъ имъ отговорилъ съ лѹкавщина; о бѹдали бѹгари, той ветовъ огонъ едва сме го ѹгаснали, пакъ вие сакате да го палите... По голѣмио майсторъ, рекоми Иванъ Камбѹръ, а по мали Иосифъ Франго, е реколъ: аиде бре, що го слѹшашъ това кѹче, дидеме при дедa владика самаго... И що се качие горе влезое мѹ во одаита и поклониха мѹ се и бациле мѹ рока... Они мѹ отворили то истото щото бее рекли протошингелѹ... и испѹдие ги и дойдое майсторитѣ скорбни отъ страната на дѣда владика..." [1]

---

[1] Ibid., стр. 222-223.

Тази постжпка на майсторитѣ стресна гърцитѣ и отъ тогава българското движение въ Солунъ започна да среща почти непреодолими препятствия. Чакъ до 1865 год. всичкитѣ опити да се възобнови народното движение трѣбваше да останатъ безплодни, защото елинизмътъ владѣеше още съ всичката си мощь македонската столица. Въ 1865 г. българитѣ можаха да зарегистрираттъ първата си победа надъ него. Тази победа се дължеше на огромната енергия на Георги Динковъ, нареченъ Динката.

Георги Динковъ бѣ роденъ въ с. Драгилово, Воденска околия. Неговия баща, Константинъ Динковъ, бѣ взелъ участие въ възстанието за гръцката независимость и следъ създаването на гръцкото кралство бѣ прекаралъ известно време въ Атина. Но нито часоветѣ на опасность, преживѣни заедно, нито радостьта отъ окончателния успѣхъ не можаха да попречатъ на гърцитѣ да чувствуватъ този твърдъ българинъ винаги чужденецъ и натрапенъ.

Той се върна въ Македония и се установи въ Солунъ. Преди него въ този градъ се бѣ поселилъ брата на Константина — Кириакъ

Динковъ. Този последниятъ принадлежеше къмъ първитѣ инициатори на българското движение въ Македония. Следъ смъртьта на Хаджи Теодосия, той печатà книги на български езикъ съ гръцки букви. По късно той отвори въ сѫщия градъ българска книжарница. Влиянието на този непоколебимъ патриотъ върху неговия племеникъ бѣ твърде силно.

Както и баща му, Георги бѣше съ романтиченъ темпераментъ. Той учи въ много градове, отначало въ Солунъ, следъ това въ Атина и най-после въ Москва — обаче учението той много не обичаше; на школската скамейка той бълнуваше за героичнитѣ приключения на баща си и властна нужда за работа го обхващаше. Следъ 1860 г. той се явява въ Солунъ. Като не можеше да се бие съ турцитѣ за освобождението на България, както мечтаеше, той се отдаде на миролюбивото движение, което водѣше неговия народъ къмъ прогреса: той поиска да открие българско училище въ Солунъ. Откакъ елинизмътъ бѣ станалъ предпазливъ, една такава инициатива въ македонската столица можеше много мъчно да успѣе. Буенъ и предизвикателенъ, Динковъ трѣбваше неминуемо да на-

мали шансоветѣ й за успѣхъ. Впрочемъ той нѣма много време за да осжществи плана си, защото по искането на гръцкия владика той бѣ арестуванъ и прекара въ тъмница повече отъ 17 месеца.

Динковъ излѣзе отъ тъмницата поумнѣлъ. Той разбра, че срещу гръцката сила трѣбва да противопостави мждрость равна на нея. Тъй като женитѣ въ онова време бѣха запазени отъ преследвания, благодарение на кавалерството на турцитѣ да се въздържатъ отъ безчинства срещу слабия полъ, Динковъ успѣ да основе българското училище въ Солунъ (1865 г.) на името на сестра си Славка и да го заздрави.

Славка Динкова бѣше тогава едва 18-годишна и бѣ туку що свършила наукитѣ си въ гръцката гимназия. Тя знаеше български, защото той се говорѣше въ семейството, но да чете и пише на тоя езикъ тя не знаеше. Първитѣ уроци й даде братъ й. За малко време тя го научи достатъчно, за да може на свой редъ да преподава на него. Славка започна дѣлото си скромно и почти тайно. Тя събираше отначало ученицитѣ си въ своята собствена кжща. Малко по-малко училището по-

лучи важно значение. Отъ всичкитѣ квартали на голѣмия градъ ученици и ученички се стичаха и все въ по-голѣмо и по-голѣмо число. Работата ставаше много тежка за младата учителка. Героичната мома съ своето деликатно здраве бѣше подържана само отъ патриотична амбиция и отъ треската. Тя не можа да противостои дълго на това пресилване. Въ 1878 г. тя умрѣ отъ изтощение, като остави въ историята на българското възраждане единъ образъ колкото красивъ толкова и трогателенъ.

Смъртьта на Славка Димкова не повреди на нейното дѣло. Училището продължи да съществува съ новъ персоналъ. Въ 1869 г. въ Солунъ се създаде официално българска община, която взе въ ржцетѣ си както образованието, така и управлението на народнитѣ работи. Отъ тая година насетне българскиятъ елементъ въ Солунъ, постоянно усилванъ отъ пришелци отъ околностьта и отъ градоветѣ на хинтерланда му, се увеличаваше непрестанно и по брой и по економическо значение и стана една неизбежна опасность за гръцкото влияние.

Когато сестра му преподаваше въ Солунъ,

Георги Динковъ не оставаше безъ работа. Той следваше мисията си въ вжтрешностьта на Македония. Въ 1869 г. го виждаме учитель въ с. Загоричани, Костурска околия. Тъй като тази околия бѣше най-близка до гръцкото кралство, тя трѣбваше измежду всички други въ Македония да срещне най-много противодействия отъ страна на елинизма и да предприеме най-силни атаки срещу гръцката църква. Динковъ има заслугата, че пръвъ удари камбаната за събуждане българитѣ въ тоя край. Пламенни водачи, между които се изправя енергичната фигура на попъ Търпо Поповски, продължиха тъй добре неговото дѣло, приемътъ, който намѣри тѣхния гласъ срѣдъ населението бѣ тъй ентусиазиранъ, че следъ като сломи мощьта на еленизма, Костурско стана огнище на националната идея и главенъ театъръ на българското възстание въ 1903 г.

Ето ни на края на тази дълга глава. Датата, на която спираме, 1869 г. е дата на триумфа на народното движение въ Македония. Безъ съмнение цѣлата българска маса не се бѣ още освободила отъ фанариотското иго. Тукъ-тамъ български етнографски групи оставатъ още подчинени на гръцката църква.

Въ известни градове куцовласитѣ, елинизирани, макаръ и докарани въ положение на защита, запазиха нѣкои остатъци отъ могжществото си. Но българската вълна бѣ вече разрушила преградитѣ на елинизма, бѣ се разлѣла по македонската земя, и тѣзи които се колебаеха, въ своята страхливость или имаха тъмни души не закъснѣха да отидатъ къмъ племето си, вървяще къмъ прогресъ, както рѣкитѣ отиватъ къмъ морето.